

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
ANA BİLİM DALI**

MEDENÎ AYETLERDE TOPLUM AHLÂKININ İNŞASI

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Osman AYKUTLUĞ**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL**

Eylül 2023, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Osman AYKUTLUĞ

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Program Adı : Tezli Yüksek Lisans
Tez Başlığı : Medenî Ayetlerde Toplum Ahlâkının İnşası

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 82 sayfalık kısmına ilişkin 17/08/2023 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %14' tür.

Filtrelemeye **alıntılar ve kaynakça dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 05/09/2023

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL

Öğrenci

Osman AYKUTLUĞ

KILAVUZA UYGUNLUK

“Medenî Ayetlerde Toplum Ahlâkının İnşası” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Osman AYKUTLUĞ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL danışmanlığında **Osman AYKUTLUĞ** tarafından hazırlanan “**Medenî Ayetlerde Toplum Ahlâkının İnşası**” adlı çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Temel İslâm Bilimleri** Dalı’nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

05/09/2023

JÜRİ:

Danışman : **Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL** (İmza)

Üye : **Doç. Dr. Ayşe Betül ORUÇ** (İmza)

Üye : **Dr. Öğr. Üyesi Mansur YAYLA** (İmza)

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.../..... tarih ve.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /...../

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

İnsan davranış bakımından iki cepheye sahiptir. Birincisi ruhî cephe ki insanın doğruluk, tevazu, sabır gibi ahlâkî fiillerinin ilham kaynağıdır. İkincisi ise nefsî cephedir ki insanın, zulüm, yalan, kötü zan gibi gayri ahlâkî fiillerinin ilham kaynağıdır. İnsanda iki cepheye yönelik kabiliyet ve meyil mevcuttur. Kur'ân, insana güzel ve kötü ahlâkı tanıtmış ve insanın güzel olana yönelmesini emretmiştir.

Kur'ân vahyinin Mekke döneminde itikadî konularla birlikte ahlâkî esaslar içeren, ahlâken doğru ile yanlış örneklerle, tutum ve davranışlarla izah eden ayetler peyderpey inmiş ve iyi ahlâkın inşası sağlanmıştır. Mekke döneminde imanla birlikte inşa edilen ahlâk, Medine döneminde de amelle ilgili hükümlerle takviye edilmiştir. Medine'de ahlâklı bir yaşamı sağlayacak ilkeleri, hükümleri ve ibadetleri içeren ayetler sayesinde iman edenlere toplumsal bazda ahlâkî bir yaşam iyice yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada vahyin Medine döneminde nazil olmuş ayetlerde Mekke döneminde başlayan ahlâkın inşası ve yerleşmesi alanında ne yenilikler yer almıştır, bireysel ahlâk ve Müslümanların artık devlet yapısı olan bir topluluk oluşturması nedeniyle toplumsal ahlâk konusunda ne düzenlemeler yapılmıştır, hangi konularda, hangi bağlamda ne gibi ilke ve hükümler vaz edilmiştir, değişen ortam ve şartlar vahyin ahlâkî alanını nasıl etkilemiştir, vahiy Medine toplumunun ahlâkî durumu hakkında nelere değinmiş, neleri ıslah etmiş ya da yasaklamış, hangi ihtiyaçlara nasıl cevap vermiştir, ahlâkî konular iman ve amelle ilgili konularla nasıl bir alakayla işlenmiş ve yerleştirilmiştir sorularına cevaplar verilmiştir.

Bu süreçte gerek tez konusunun tespitinde gerek tezin hazırlanma sürecinde değerli yardım ve önerilerini esirgemeyen saygıdeğer hocam Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL'a, bu çalışmanın daha iyi bir düzeye gelmesi hususunda yapıcı eleştirileriyle önemli katkılarda bulunan Doç. Dr. Ayşe Betül Oruç ve Dr. Öğr. Üyesi Mansur Yayla hocalarıma teşekkürlerimi arz ediyorum. Bugüne kadar maddî ve manevî destekleriyle her zaman yanımda olan kıymetli aileme de sonsuz şükran borçluyum.

Osman AYKUTLUĞ, Erzincan, 2023

MEDENÎ AYETLERDE TOPLUM AHLÂKININ İNŞASI

Osman AYKUTLUĞ

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2023

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL

ÖZET

Bir toplumun, aynı asır içerisinde câhiliye döneminden saadet asrı dönemine geçiş sürecini ve Medenî ayetlerin bu geçiş sürecine etkisini ele alan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ahlâkın kavramsal analizi yapılmış, ahlâkın ilişkili olduğu alanlar belirtilmiş ve İslâm toplumun teşekkül ettiği Medine coğrafyasının hicretten önceki haliyle ilgili bilgiler verilmiştir. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise Medenî ayetlerdeki emredilen ve sakındırılan ahlâkî ilkeler, câhiliye dönemindeki algısı ve Mekkî ayetlerdeki karşılıklarıyla beraber ele alınmıştır. Bir toplumun zihnindeki ahlâkî kavram algısının değişimi, semantik yöntem kullanılarak açıklanmıştır. Ayrıca bu bölümlerde ilk kez Medenî ayetlerde vurgulanan ahlâkî esaslar da belirtilmiştir.

Ahlâkî esaslar gerek Mekkî gerek Medenî ayetlerde defaatle vurgulanmıştır. Fakat bu konuda dikkat çeken husus, Mekkî ayetlere kıyasla Medenî ayetlerde ahlâkî esasların, toplumsal hayata yönelik daha geniş anlam sahasında zikredilmesidir. Ayrıca Mekkî ayetlerdeki ahlâkî esaslar, genel olarak bireysel hayata yönelik öğütler niteliğindeyken, Medenî ayetlerde zikredilen ahlâkî esaslar ise bir toplumu ihya eden sosyal düzen kuralları ve devlet kânunları niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Ahlâk, Mekkî, Medenî, Sosyal Düzen, Kanun.

MEDENÎ AYETLERDE TOPLUM AHLÂKININ İNŞASI

Osman AYKUTLUĞ

Erzincan Binali Yıldırım University,

Graduate School of Social Sciences

Master's Thesis, September 2023

Supervisor: Asst. Prof. Zeynep Nermin AKSAKAL

ABSTRACT

This study, which deals with the transition process of a society from the age of ignorance to the age of bliss in the same century, and the effect of the Madani verses on this transition process, consists of three parts. In the first part, the conceptual analysis of morality has been made, the areas related to morality have been specified and information has been given about the geography of Medina, where the Islamic society was formed, before the migration. In the second and third chapters, the moral principles that are commanded and prohibited in the Madani verses are discussed together with their counterparts in the jahiliyyah and Meccan verses. The change of moral concept perception in the mind of a society is explained using the semantic method. In these sections, the moral principles that were emphasized for the first time in the Madani verses are also stated.

Moral principles are repeatedly emphasized in both Makki and Madani verses. However, the remarkable point in this regard is that the moral principles in the Madani verses are handled in a broader sense of social life compared to the Makki verses. In addition, while the moral principles in the Makki verses are generally in the nature of advice for individual life, the moral principles mentioned in the Madani verses are the rules of social order and state laws that revive a society.

Keywords: Koran, Tafsir, Morality, Makki, Madani, Social Order, Law.

İÇİNDEKİLER

MEDENÎ AYETLERDE TOPLUM AHLÂKININ İNŞASI

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AHLÂKIN KAVRAMSAL ANALİZİ VE TARİHÎ ARKA PLANI

1.1. Ahlâkın Kavramsal Analizi	3
1.1.1. Sözlük ve İstilahta Ahlâk Kavramı	3
1.1.2. Kur'ân'da Ahlâk Kavramı.....	4
1.1.3. Kur'ân'da Ahlâk Kavramının İlişkili Olduğu Ana Konular.....	5
1.1.3.1. Ahlâk-İman İlişkisi.....	5
1.1.3.2. Ahlâk-Amel İlişkisi	8
1.1.3.3. Ahlâk-Hukuk İlişkisi	10
1.1.4.1. Allah'ın Ahlâkî Vasfıyla İlgili Kavramlar	13
1.1.4.2. Bireysel Ahlâkla İlgili Kavramlar	16
1.1.4.3. Toplumsal Ahlâkla İlgili Kavramlar	20
1.2. Ahlâk Kavramının Tarihî Arka Planı	21

1.2.1. İslam'dan Önce Medine'de Toplumsal Yapı	22
1.2.1.1. Sosyal ve Siyasal Yapı	22
1.2.1.2. Dinî ve Ahlâkî Yapı	26
1.2.2. Hicretten Önce Medine'de Başlayan İslamlaşma ve Toplum Ahlâkının İnşasına Etkisi	29

İKİNCİ BÖLÜM

MEDENÎ AYETLERDE TOPLUM AHLÂKININ İNŞASINDA ÖZENDİRİLEN İYİ HUY VE DAVRANIŞLAR

2.1. Takva Sahibi Olmak	36
2.2. İyilik Yapmak	42
2.3. Yardımlaşmak	46
2.4. Affedici Olmak	51
2.5. Ahde Vefa Göstermek	53
2.6. İnsanlara Değer Verip Onları Dikkate Almak	56
2.7. Güzel Söz Söylemek	58
2.8. Emanete Sadakat	59
2.9. Merhametli Olmak	59
2.10. Doğru ve Adil Olmak	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDENÎ AYETLERDE TOPLUM AHLÂKININ İNŞASINDA SAKINDIRILAN KÖTÜ HUY VE DAVRANIŞLAR

3.1. Fücür ve Fısk	63
3.2. Zulmetmek	65
3.3. İnsan Canına Kıymak	68
3.4. İsrâf ve Cimrilik	69
3.5. İffetsizlik	70

3.6. İftira Atmak	72
3.7. Haset etmek	74
3.8. Kötü Zanda Bulunmak, Casusluk Yapmak ve Gıybet Etmek	75
3.9. Alay Etmek ve Lakap Takmak	76
3.10. Hırsızlık, Hile ve Sahtekârlık Yapmak.....	76
3.11. Rüşvet, Faiz ve Yetim Malı Yemek	78
SONUÇ	81
KAYNAKÇA.....	84
ÖZ GEÇMİŞ	89

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

Hz.	: Hazreti
a.s.	: Aleyhi's-selâm
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Ve saire
thk.	: Tahkik
ö.	: Ölüm
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
r.a.	: Radıyallahu anh
ts.	: Tarihsiz
çev.	: Çeviren
h.	: Hicrî
ed.	: Editör
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
AÜSBF	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
İÜHF	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
EKEV	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

Ahlâk, insanın, yaratılışında kendisine yüklenen iyi ve kötü eğilimlerin bilincinde olup buna göre tavır takınmasını sağlayan bir kavramdır. Ahlâk kavramı, akıl sahibi, düşünebilen, doğruyu yanlıştan ayırabilme kapasitesine sahip olan insan için kullanılan bir kavram olup, içgüdüleriyle yaşam süren diğer canlılar için kullanılan bir kavram değildir.

İnsanın doğruyu yanlıştan ayırabilmesi, ahlâk sahibi olabilmesi için bir ölçütü esas alması gereklidir. Ahlâkî düşüncenin bir dayanağı olmadığı takdirde, sırf takdir edilme isteğiyle, ailesinin nafakasını israf edecek boyutta ikramda bulunmak, güzel ahlâka örnek gösterilebilir. Ahlâkî esaslar, insanların hazlarına ve menfaatlerine göre şekil almamaktadır. İslâm dinine göre ahlâkî esasların dayanağı Kur'ân ve onun rehberliğinde şekillenmiş olan sünnettir. Ahlâkî esaslar, Kur'ân'ın ana konularındandır. Kur'ân'da iyi ve kötü davranışlar, ruhen ve bedenen en güzel bir şekilde yaratılmış olan insanın, iyiyi kötünden ayırması, tabiatını bozmaması için belirtilmiştir.

Kur'ân'da ferdî ahlâkın temellenmesinden toplum ahlâkının inşasına uzanan bir ahlâkî eğitim süreci söz konusudur. Bu eğitim süreci, aşamalı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu eğitim sürecini, kabaca iki aşamalı olarak değerlendirmek gerekirse, Mekkî ayetler, ilk aşamayı Medenî ayetler ise ikinci aşamayı oluşturmaktadır. Eğitimin ilk aşaması olan Mekkî ayetlerdeki ahlâkî ilkeler, insanları câhiliyenin karanlığından kurtarmak için bir öğüt niteliğindedir. Bu eğitimin ikinci aşaması olan Medenî ayetlerdeki ahlâkî ilkeler ise İslâm toplum düzenini inşa eder niteliktedir.

Mekkî ayetlerde temellenip Medenî ayetlerde inşa edilen ahlâkî ilkelerin belirtilmesi, inşa edilen ahlâkî kavramların Medine'de anlam sahasının genişlemesi, Mekkî ve Medenî ayetler arasındaki üslûp ve yöntem farkları ve Medenî ayetlerde ilk defa vurgulanan ahlâkî ilkeler gibi konular, “Medenî Ayetlerde Toplum Ahlâkının İnşası” başlıklı bu çalışmanın kapsamı dahilindedir.

Bu çalışma, Kur'ân tefsirine dair eserlerden, hadis külliyyatından, konuları aydınlatıcı nitelikte olan kitap, makale ve tez gibi yayınlardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ahlâk kavramının ilişkili olduğu ana konular belirtilerek açıklaması yapılmıştır. İlahî ahlâk, bireysel ve toplumsal ahlâk kavramlarıyla ilgili değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Ayrıca bu bölümlerde, Medenî ayetler rehberliğinde İslâm toplumun teşekkül ettiği Medine şehrinin, İslâm'dan önceki dinî, siyasî ve sosyal yapısına dair bilgiler verilmiştir. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise Medenî ayetlerde emredilen ve sakındırılan toplum ahlâkı ile ilgili kavramlar, câhiliyedeki algıları ve Mekkî ayetlerdeki anlam içerikleri de gözetilerek maddeler halinde genel hatlarıyla işlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

AHLÂKIN KAVRAMSAL ANALİZİ VE TARİHİ ARKA PLANI

1.1. Ahlâkın Kavramsal Analizi

Çalışmanın temel amaçlarından olan ahlâkî esasların incelenmesinden önce ahlâk kavramının sözlüklerdeki anlamını ve ıstılahî tanım olarak ahlâk konusunda çalışma yapan bazı âlimlerin ahlâk kavramı hakkındaki görüşlerini ve tanımlamalarını belirtmek önem arz etmektedir.

1.1.1. Sözlük ve İstilahta Ahlâk Kavramı

Ahlâk kelimesi, Arapça kökenli bir kelimedir. Yaratmak anlamına gelen “halk” kelimesiyle aynı kökten gelmekte olup “huluk” veya “hulk” kelimelerinin çoğuludur. “Halk” kelimesi, insanın fizikî yaratılışı ile ilgili bir kavram iken ‘huluk’ kelimesi ise insanın manevi yapısıyla ilintili bir kavramdır.¹ Kaynaklarda huluk kelimesi, “din, tabiat, huy ve seciye” manalarına gelmektedir.²

Terim anlamı olarak ahlâkla ilgili İslâmî kaynaklarda çok fazla tanım yer almakta olup, bunlardan en çok takdir edileni Ebû Hamîd Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111)’ye aittir. Gazzâlî, ahlâkı, “İnsanın nefsinde kalıplaşmış bir suret ve şekilden ibarettir ki insanın davranışları fikrî olarak hiçbir zorlama olmaksızın bir meleke olarak bu kalıplaşmış şekilden sâdır olur”³ şeklinde tarif etmiştir. Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh (ö. 421/1030) de ahlâk kavramını Gazzâlî’nin tanımına benzer bir şekilde; “İnsan nefsinin, yapmak istediği bir fiili, iradeyi zorlamaksızın

¹ Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır yay. 1414), “halk”, 10: 86.

² Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî, es-Sihah Tâcü’l-Lüğa (Beyrut: Daru’l-İlm, 1987) 4: 1470, 1471; İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 10: 86; Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2: 1-9.

³ Ebû Hamîd Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ’u Ulûmi’d-Dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınları, ts.) 3: 125; Ali Özek, *Hadislerle Ahlâkî Davranışlar* (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1987), 17-18.

yapmasını sağlayan bir hâldir.”⁴ şeklinde tarif etmiş, ahlâk ifadesini belli bir kalıba sokmayarak insana doğruyu veya yanlış yaptıran bir mekanizma olarak nitelendirmiştir. Birçok İslam âlimi de aynı bu şekilde ahlâkı, “insan nefsinde yerleşmiş bir meleke” şeklinde tarif edip, “Eğer bu meleke iyi olursa nefisten faziletli davranışlar, kötü olursa rezil davranışlar sâdır olur”⁵ demişlerdir.

Yukarıdaki tanımlardan hareketle; insan nefsinde yerleşmiş ahlâk melekesi, insanın karakteri anlamına da gelir yorumu yapılabilir. Karakter ile ahlâkî davranış genellikle aynı manayı taşır.⁶ İnsanın tüm hayatındaki niyetleri, düşünceleri, takındığı tavırları vs. karakter yapısının birer ürünüdür.

Bu tanımların da işaret ettiği üzere ahlâk kavramı, *ahsen-i takvîm* yani en güzel suret üzere yaratılmış olan⁷ insanda bulunan sadece iyi huyları, ulvî özellikleri değil; kötü huyları ve edebe aykırı davranışları da ifade etmek için kullanılmıştır.⁸ Nitekim Kur’ân’daki bazı ayetler, insanın hem faziletli hem de aşağılık duygu, tutum ve davranışlara meyilli olduğunu bize göstermektedir.⁹

Ahlâkın gayesi insanın fitratındaki yani yaratılışındaki o saf halinden uzaklaşmayı engellemek; insanın, bencillikten ve çatışmadan uzak bir şekilde önce kendi nefsine, sonra da diğer fertlere olan sorumluluklarını telkin etmektir.

Kur’ân’da yardımlaşma, sabır, affetmek, merhamet, tevazu vb. davranışlar güzel ahlâk olarak nitelendirilirken; zulüm, riya, ihanet, haset vb. davranışlar kötü ahlâk olarak nitelendirilmiştir. Buna göre ahlâkî açıdan çift kutuplu varlık olan insanın Allah katındaki değerini, fazileti veya rezileti tercih etmesi belirleyecektir.

1.1.2. Kur’ân’da Ahlâk Kavramı

Ahlâk ifadesi, Kur’ân’da yer almamakta olup ahlâkın tekili olan “huluk” ifadesi, biri “yol, gelenek ve adet”, diğeri ise “üstün ahlâk” manasında olmak üzere iki yerde

4 Mustafa Çağrıcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk* (İstanbul: Dem Yayınları, 2020), 225.

⁵ Mehmet S. Aydın, “Ahlâk”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2: 10-14; Çağrıcı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 202.

⁶ Mustafa Acar, “Allah’a İmanın Ahlâkî Boyutu” (Yayımlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 9.

⁷ Tîn, 95/4.

⁸ Çağrıcı, “Ahlâk”, 2: 10-14.

⁹ İnsan, 76/2-3; Şems, 91/9-10.

geçmektedir.¹⁰ Buna binaen güzel ahlâk olarak nitelendirilen “birr, hidayet, ihsan, sıdk, istikamet”; kötü ahlâk olarak nitelendirilen “bağy, fücür, ism, fahşa” vb. kelimeler amel cihetiyle Kur’ân’ı Kerîm’de yer almaktadır.¹¹

Kalem sûresinde geçen ahlâk kelimesi, “azîm” sıfatıyla birlikte “üstün ahlâk” manasında Hz. Peygamber’e atfen gelmiştir. Bu ayette, bir insanda olabilecek sabır, sadakat, hilim, tebessüm, şefkat, metanet vb. bütün güzel hasletlerin Hz. Peygamber şahsında tecelli ettiği bildirilmiştir.¹² Bir rivâyete göre Hz. Peygamber’in ahlâkı ile ilgili soru sorulduğunda ise Hz. Âişe, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yaşantısının tam olarak Kur’ân’ın emir ve yasaklarına göre şekil aldığından dolayı onun ahlâkının Kur’ân ahlâkı olduğunu ifade etmiştir.¹³ Buradan anlaşılacağı üzere, İslam ahlâkı temelde Kur’ân ve sünnete dayalıdır. Bu iki temel kaynak, insan hayatının olması gereken genel çerçevesini oluşturmuş ve bu çerçeveye göre noksansız bir ahlâk sistemi inşa ederek amelî ve ilkesel olarak özendirilen ve sakındırılan prensipleri açıklamıştır.¹⁴

1.1.3. Kur’ân’da Ahlâk Kavramının İlişkili Olduğu Ana Konular

İslâm toplumunun câhiliye döneminden itibaren ahlâkî alanda gelişmesinde İslâm inanç ve ibadet esaslarını hayatın merkezine almasının ve İslam hukukuna dair kaideleri uygulamaya geçirmesinin önemli bir payı vardır. Bu tespitin daha iyi aktarılması açısından ahlâk kavramının iman, amel ve hukuk sahalarıyla irtibatını açıklamak önem arz etmektedir.

1.1.3.1. Ahlâk-İman İlişkisi

Sözlük anlamı itibariyle “bir şeye gönülden bağlanmak, gönülden bağlanılan şeyin şu veya bu şekilde olduğuna kesinlikle karar verip, inanmak, güven içinde yaşamak” anlamlarına gelen iman kavramı, Hz. Peygamber’in Allah’tan almış olup insanlara tebliğ ettiği hususları kabul edip kalben tasdik etmektir. Hz. Peygamber’in getirdiklerini kalben tasdik eden bir insanın yaşadığı çevrede diğer insanlar tarafından

¹⁰ Şuarâ, 26/13; Kalem, 68/4; Hayreddin Karaman vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 5: 163.

¹¹ Bakara, 2/44; Taha, 20/128; Yusuf, 12/23; Yunus, 10/2; Fatiha, 1/6; Nahl, 16/90; Kıyâme, 75/5; Bakara, 2/173.

¹² Ömer Nasûhî Bilmen, *Kur’ân’ı Kerîm’in Türkçe Meâlî Âlîsi ve Tefsîri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1995) 8: 380.

¹³ Müslim, “Müsâfirîn”, 139.

¹⁴ Âdem Apak, *Siyer-i Nebî [Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Hayatı-Şahsiyeti-Daveti]* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 415.

da iman sahibi olarak bilinmesi için dili ile ikrar etmesi yani kalp ile tasdikini ilan etmesi gereklidir. Bu tasdikin içine almış olduğu mevzular, sadece akidevî mevzular olmayıp aynı zamanda ahlâkî ve amelî mevzulardır.¹⁵ Rağıb el-İsfahânî (ö.502/1108) iman, kalben tasdik ettikten sonra Allah'a boyun eğmek olarak tanımlar ve imanın sadece inanç boyutunu değil, salih amel ve doğru söz boyutunu da vurgular.¹⁶

İslam ahlâkçıları, bir insanın güzel ahlâklı olması noktasında harekete geçirici en önemli etkenin inanç esasları olduğunu vurgulamaktadır. Ahiret inancı başta olmak üzere dinin temeli ve ahlâkın dayanağı olarak görülen iman esasları, insanın kendi ahlâkî hayatını sorgulayıp yön vermesini sağlar.¹⁷ Bu esaslar, insanın ulvî bir amaç doğrultusunda yüksek ahlâkî erdemlere ulaşmasında yol göstericidir. Bu bakımdan ahlâk ve iman kavramları arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. İbn Miskeveyh'e göre insan, doğası itibariyle güzel ahlâka örnek davranışları sergilemekte zafiyet gösterebilir ve ahlâkını olgunlaştırma hususunda isteksiz olabilir. Bu durum fitrî bir rahatsızlıktır. İşte bu rahatsızlığın şifası insanın sahih bir dine tabi olmasıdır. Sağlam bir akide ile tabi olunan Allah'ın dini, faziletli davranışların tamamını emrederek hayata geçirilmesine vesile olur ve tüm yüz kızartıcı davranışlardan meneder.¹⁸ Bazı İslâm ahlâkçılarına göre de Allah korkusu ve ahiret inancı, insan ahlâkında en çok tesiri olan unsurdur. Allah korkusu ve ahirette hesap verme endişesi taşımayan insan, tüm uygunsuz davranışlara müsait bir yapıdadır.¹⁹

Hz. Peygamber'in getirdiklerini tasdik etmek veya etmemek, Kur'an'da insanın kimliğini belirleyen önemli bir husustur. Kur'an'da insanlar, bu hususta "mümin, kâfir ve münafık" olmak üzere üç gruba ayrılmıştır.²⁰

Mana itibariyle iman kavramının zıddı olarak değerlendirilen küfrü²¹ tercih edip, iman esaslarını tasdik etmekten kaçınıp, bu esasların ihtiva ettiği hakikatlerin üzerini kapatarak ömür geçiren kâfirler ile iman hakikatleri karşısında riyakâr ve ikiyüzlü bir

¹⁵ Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, (Beyrut: ed-Dâru's-şâmiye, h.1412), 91.

¹⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 91.

¹⁷ Hüsameddin Erdem, *Ahlâk Felsefesi* (Konya: Hü-er Yayınları, 2005), 98.

¹⁸ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 212; Nahl, 16/90.

¹⁹ Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 98.

²⁰ Bakara, 2/2-9.

²¹ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 200.

tavır sergileyen münafıklar,²² ahlâkî noksanlıkları olan insanlardır.²³ Japon araştırmacı Toshihiko Izutsu (ö.1993), *küfr* kavramının anlam sahasını değerlendirirken küfrü, insanın sakınması gereken tüm ahlâkî ilkelerin ortak ismi olarak değerlendirir. Yani kötü ahlâka dair kavramlar, küfür merkezinin şubeleri niteliğindedir.²⁴

İman sahibi müminler ise ideal ahlâkî özelliklerle tavsif edilmiştir. Kur’ân ve sünnete bakıldığında güzel ahlâk sahibi olmanın, imanda çok büyük bir nişane olduğu görülmektedir. Mü’minûn sûresinin ilk on ayeti incelendiğinde kurtuluşa erip ahiret hayatını, cennetin en yüksek ve en görkemli bölgesi olan Firdevs’t²⁵ geçirmeyi hak eden müminlerin ahlâkî ve amelî üstünlüklerinin belirtildiği görülmektedir.²⁶ Sûrenin üçüncü ayetinde müminlerin, lağviyyâtan yani Muhammed b. Cerîr Taberî’nin (ö.310/923) belirttiği üzere şahsını direk olarak ilgilendirmeyen boş söz ve davranışlardan kaçınan kimseler olduğu vurgulanmıştır.²⁷ Allah, Mü’minûn suresindeki müteakip ayetlerde müminlerin, hem zekâtlarını verip hem de darlık zamanlarında bile infakta bulunan,²⁸ Şehvet duygularına hâkim olarak iffetlerini muhafaza eden,²⁹ gerek Müslümanlardan gerekse gayrimüslimlerden kendilerine emanet edilen şeylere özenle sahip çıkan ve ahitlerine sadakat gösteren³⁰ kimseler olarak vasıflandırmıştır.

Hz. Peygamber de (s.a.v.) “*Müminlerin iman bakımından en mükemmeli, ahlâk bakımından en güzel olanıdır*”³¹ buyurarak kâmil manada bir imanın güzel ahlâk ile mümkün olacağını vurgulamıştır. Herhangi bir menfaat beklemeksizin yalnızca Allah’ın rızası için hareket etmek olan “ihlâs ve hasbîlik”; her daim Allah’ın gözetiminde olmanın şuuru olan “ihسان”, imanı mükemmel bir noktaya getiren hasletler olduğu gibi İslâm ahlâkının da dikkate değer yönleridir.³² Allah’ın ve Peygamberinin bu

²² Topaloğlu, Yavuz ve Çelebi, *İslâm’da İnanç Esasları*, 37.

²³ Bakara, 2/14; A’râf, 7/146; Tevbe, 9/49- 67; Mü’minûn, 23/ 90.

²⁴ Izutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 199.

²⁵ M. Sait Özervarlı, “Firdevs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996) 13: 123-124.

²⁶ Karaman vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4: 7.

²⁷ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, (Mekke: Dâru’t-Terbiye ve’t-Turâs, ts.), 19: 10.

²⁸ Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el- Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim ‘İtfiyyîş, (Kahire: Daru’l kütübî’l Mısıryye, 1964), 12: 105.

²⁹ Ebussuûd el-‘İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi’türâsi’l-arabî, ts.) 6: 124.

³⁰ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlu’d-dîn es-Suyûtî, *ed-Dürü’l Mensûr fî’t-tefsîri bi’l-me’sûr* (Beyrut: Dâru’l-fikr, ts.), 6: 88.

³¹ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 15; Tirmizî, “Radâ”, 11.

³² Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hadislerle İslâm*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 3: 17.

buyruklarından da anlaşılacağı üzere iman ve ahlâk kavramlarının arasında derin bir münasebet vardır.

1.1.3.2. Ahlâk-Amel İlişkisi

Lügatte “iş, çaba, fiil, çalışma” gibi anlamlara gelen amel, “bir varlığın belli bir amaç doğrultusunda yaptığı fiil” şeklinde tarif edilmiştir.³³ Amel, özellikle olumlu veya olumsuz ahlâkî vasıflarla muttasıf olan insan için kullanılan, belli bir iradeyle gerçekleştirilen iyi veya kötü davranışlardır. Amel ifadesi genel olarak cansız varlıklar ve hayvanlar için kullanılmamaktadır.³⁴

Kur’ân’a bakıldığında insan için kullanılan amel ifadesini, salih amel ve gayri salih amel veya amel-i sû’ diye ikiye ayırmak mümkündür.³⁵ Gayri salih amel, Allah’ın yarattıklarında görmek istemediği, yasakladığı, hoş olmayan bütün davranışlardır. Gayri salih amel, kişinin ruhî hayatına son derece zararlı olmakla beraber, kişinin içinde bulunduğu toplumu da olumsuz anlamda etkileyen ve o toplumda nice kötülöklere yol açabilecek fiillerdir. Salih amel ise, kişinin uhrevî ve dünyevî hayatına olumlu etki eden, Allah’ın ve Peygamberinin emrettiği tavsiye ettiği tüm fiillerdir.³⁶

Kur’an’da birçok ayette iman etmekle salih amelde bulunmak yan yana zikredilmiştir. Salih amel, iman sahibi bir kimsenin sadece şirkten arınması ve taabbudî hükümlerden sorumlu olması anlamını taşımaz. Salih amel kavramı insandaki olumlu tüm ahlâkî özellikleri de içine alır. Takva esaslı bir yaşam, iyilik yapmak, yardımlaşmak, öfkeye hâkimiyet, insanları affetmek, merhamet etmek, adaletli olmak gibi ahlâkî özellikler, salih amel çerçevesindedir.³⁷ Ahlâkî olgunluğa delalet eden samimi bir niyet de salih amel çerçevesinde değerlendirilir. Nitekim Hz. Peygamber’in (s.a.v.): “Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şey vardır.”³⁸ hadisi için

³³ Süleyman Uludağ, “Amel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991) 3: 13-16.

³⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 587.

³⁵ Bakara 2/25, 62, 82; Âli İmrân, 3/ 57; Nisâ, 4/ 57; Hûd, 11/46; Fâtır, 35/8.

³⁶ Uludağ, “Amel”, 13-16.

³⁷ Hasan Tahsin Feyizli, *Kur’ân’da Ahlâk-Hukuk İlişkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 45; Nusrettin Yılmaz, “Andragojik Açından Bir Değer Olarak Salih Amel”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/2 (2020): 669.

³⁸ Buhârî, “Bedü’l-Vahiy”, 1; Tirmizî, “Fedâilu’l-Cihâd”, 16.

âlimlerin genel yorumu: “Farz olsun veya olmasın makbul olan, değer gören amellerin derecesi, niyetiyle bağlantılıdır. Ameller niyetlerle kemâle erer.” şeklindedir.³⁹

Birbirini etkilemesinden dolayı da ahlâk ve amel arasında sıkı bir ilişki vardır. Ahlâk esasları da ibadet esasları da amel kapsamında değerlendirilmektedir. Allah’a ibadet etmekle mükellef olan insanın⁴⁰ yerine getirdiği namaz, oruç, zekât ve hac ibadetleri, insanın gerek taabbudî bilincini gerek ahlâkî bilincini her daim canlı tutmak içindir.⁴¹ Allah, Bakara sûresi 183. ayette orucun, ittikâya yani tüm çirkin fiillerden sakınmak için bir dayanak olduğunu vurgulamıştır. Oruç kelimesinin Arapça karşılığı olan *savm*, nefse karşı temkinli ve sabırlı olmak, nefsin ahlâksızlığa sevk eden istek ve arzularına boyun eğmemektir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) evlenme imkânı bulamayanlara orucu tavsiye etmesi, orucun, insanı kötü ahlâkî fiillere yönlendiren şehvet duygusunu kırmasından dolayıdır.⁴²

Aynı şekilde Ankebût sûresi 45. ayette samimiyetle dosdoğru bir şekilde ikame edilen namazın, insanı tüm ahlâkî noksanlıklardan koruduğu belirtilmektedir. Aksi takdirde sahabeden Abdurrahman b. Avf (r.a.), ahlâka olumlu etki etmeyen namazın, kişi için büyük bir vebal olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamber ile beraber namaz kılıp, türlü ahlâksızlıklara dalan bir genç sahabîyi Hz. Peygamber’e şikâyet ettiklerinde Hz. Peygamber (s.a.v.): “*Onun namazı pek yakında onu, ahlâksızlıklardan uzaklaştıracaktır.*” şeklinde cevap vermiş ve rivayete göre o genç sahabînin ikame etmiş olduğu namazları, onu her yönüyle güzel ahlâk sahibi yapmıştır.⁴³

Gerek mali gerek bedenî ibadetler, maddeye olan esaretten, nefsin cimriliğinden, gururdan ve kibirden arındırarak; insanda engin bir anlayış, tevazu, merhamet ve cömertlik gibi ulvî yeteneklerin gelişmesine önemli bir katkıda bulunur. İnsan, bu ibadetler vesilesiyle zaman ve mekân bilincine sahip olur, zamanın ve hayatı idame ettiren kaynakların israf edilmemesi gerektiğinin bilincine varır. Toplu yapılan ibadetler, tüm mevkileri, mali üstünlükleri, ırk ayrımcılıklarını şöhret derecelerini

³⁹ Ahmed b. Muhammed Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî ilâ Şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Kahire: el-Matbaatü’l-kübrâ’l-emîriyye, h.1304), 51-54.

⁴⁰ Zâriyât, 52/56.

⁴¹ Salih Kesgin, “Hadîs, Sünnet ve Ahlâk” içinde *Ahlâk, Birey ve Toplum*, ed. Hüseyin Peker, Mustafa Kara, (Samsun: Üniversite Yayınları, 2015), 106.

⁴² Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve Esrâru’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlî, (Beyrut: Dâru İhyâu’t-türâsî, h.1418), 1: 123.

⁴³ Ebu’l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfîzu’d-dîn en-Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve Hakâiku’t-te’vîl*, thk. Yusuf Ali Büveydî, (Beyrut: Dâru’l-kelimü’t-tayyib, 1998), 2: 679.

ayaklar altına alarak insanları, bütünü eşit parçaları şeklinde tek bir İlâh'a yönlendirir.⁴⁴

Kişiyi ahlâkî olgunluğa erdirmeyen amel ise, şekil itibariyle yerine getirilmiş olsa da manevî açıdan içi doldurulmamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.), bazı insanların gece kılmış olduğu namazların ve gündüz tutmuş olduğu oruçların, ahlâkî hayata etki etmemesi halinde yalnızca uykusuzluk ve açlıktan ibaret olduğunu belirtmiştir.⁴⁵

Bu açıklamalar ve örnekler, ahlâk ve amel arasında kuvvetli bir ilişkinin mümkün ve zorunlu olduğunu göstermektedir.

1.1.3.3. Ahlâk-Hukuk İlişkisi

Başlangıçta Mekke'de azınlık bireyler olarak var olan, kendilerine inen vahyin ahlâkî esaslarını bireysel olarak hayatlarına yerleştirmeye çalışan bir dinin mensuplarının, Medine'ye yerleşerek ortak ahlâkî değerler ekseninde bir toplum inşa etmesi irdelendiğinde ele alınması gereken en önemli konulardan biri de ahlâk-hukuk ilişkisidir. Çünkü Medenî sûrelerde gördüğümüz birçok ahlâkî esas, hicret öncesi nazil olmuş Mekkî sûrelerdeki ahlâkî esaslardan farklı olarak, bir devlet düzeni sağlayacak hukukî kurallar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Yaşadığı dönem, asr-ı saadet yani insanların en bahtiyar olduğu çağ olarak nitelendirilen bir toplumda, sadece bireysel anlamda amelî ve ahlâkî sorumluluklardan bahsetmek yetersiz kalacaktır. Hak, hukuk, hakkaniyet, adalet, nizam gibi kavramlar, ahlâk toplumunun en önemli şiarlarındandır. Ahlâk ile hukuk, birbirinden ayrı iki alan olsa da birbiriyle son derece ilintili iki kavramdır.

Bu sebeple hukuk kavramının genel itibariyle ne ifade ettiğini ve toplum için ne kadar önemli olduğunu vurgulamak, bir toplumda ahlâkın nasıl inşa edildiğini daha iyi anlamak açısından faydalı olacaktır.

İnsanlar, toplum içinde yaşar ve bu yaşamlarını sürdürürken toplumsal bir istikrara ihtiyaç duyarlar. Bu istikrarı ise sosyal düzen kuralları olarak ifade edilen din, görgü ve hukuk kuralları sağlamaktadır. Bu kurallar, bireyleri belli şeyleri yapmaya zorlar. Bireyleri belli bir davranışa zorlamanın kural niteliğinde olabilmesi için, bu

⁴⁴ Ferhat Koca, *İslâm İbadet Esasları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 57-58.

⁴⁵ İbn Mâce, "Sıyâm", 21.

zorlamanın bir emir içermesi, bu emrin de genel nitelik taşıyıp sürekli olması ve bir müeyyideye yani yaptırıma dayanması gerekir.⁴⁶

Hukuk kelimesi, Arapça kökenli olup, hak kelimesinin çoğulu olarak haklar anlamına gelmektedir. Terim anlamı itibariyle hukuk kelimesine birçok tanımlama yapılmış olup, bunlardan bir tanesi; “*Kanun koyucu tarafından konan ve devlet müeyyidesiyle kuvvetlendirilmiş olan kaideler bütünüdür.*” şeklindedir.⁴⁷ Toplumsal düzenin sağlanmasında en etkili kurallardan olan hukuk kuralları, insanların uyması gereken kurallardır. Kaynak itibariyle hukuk kuralları, tarih boyunca ya ilâhî buyruklara ya da insan fikirlerine dayanarak var olmuştur. Bu noktada hukuk, ilâhî hukuk ve beşerî hukuk şeklinde iki ana kısma ayrılmaktadır.⁴⁸

“Dinî hukuk ve semavî hukuk” olarak da adlandırılan ilâhî hukuk, yaratıcının öğretilerine dayanan hukuk sistemidir. Allah’a iman edenlere göre hukuk kurallarının tek kaynağı Allah’tır. Allah’ın elçisi ve dinî ilimlerde yetkin olan âlimler, Allah’ın kurallarını iyi bir şekilde kavrayıp, tefakkuh ederek yani O’nun bu kurallardaki muradını idrak ederek ortaya çıkarırlar. Bu şekilde içtihatlarla kamu düzeni sağlanmaya çalışılır.⁴⁹ İlahî hukukun somut örneği olan İslâm hukuku ne Roma hukuku ne de diğer beşerî hukukların etkisinde kalıp, onlardan faydalanmıştır. Kur’an ve sünnet merkezli bu hukuk disiplininin en önemli özelliği, ahlâk esaslı olmasıdır.⁵⁰

“Modern hukuk, pozitif hukuk, mer’î hukuk ve laik hukuk” olarak da adlandırılan beşerî hukuk ise, kaynağı yaratıcıya dayanmayan genel olarak insan aklına dayanan ve sadece dünyevi yaptırımı olan hukuk sistemidir.⁵¹

Hukuk kurallarının, din, ahlâk ve görgü kurallarıyla önemli bir bağlantısı vardır. Hukuk ve ahlâk, insanı kendi fitratındaki kimliğe ulaştıran, birbirlerinin tamamlayıcısı iki etik amildir.⁵² Öyle ki ahlâkî esaslar ile çelişen hukuk kuralları adaletin hâkim

⁴⁶ Feyizli, *Kur’ân’da Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, 63; A. Şeref Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları* (Ankara: AÜSBF Yayınları, 1973), 1.

⁴⁷ Orhan Çeker, *Fıkıh Dersleri* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1994), 17; Muhsin Koçak, Nihat Dalgın, Osman Şahin, *İslâm Hukuku*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 39.

⁴⁸ Koçak, Dalgın ve Şahin, *İslâm Hukuku*, 45.

⁴⁹ Koçak, Dalgın ve Şahin, *İslâm Hukuku*, 46-49.

⁵⁰ Feyizli, *Kur’ân’da Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, 125.

⁵¹ Koçak, Dalgın ve Şahin, *İslâm Hukuku*, 46-49; Ahmet Yaman, Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 27.

⁵² Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, 18.

olduğu bir toplumda devamlılığını koruyamaz.⁵³ İnsanın en başta kendisine ve çevresine olan sorumluluklarını telkin eden ahlâkî kurallar, hukuk kurallarıyla örtüşmektedir. Bununla beraber her bir hukukî kural, bir ahlâkî ilke olmadığı gibi, her bir ahlâkî ilke de hukukî müeyyide değildir. Fakat hukuk, kendi disiplini içine giren ahlâkî ilkelerin, toplumda dikkate alınmasını sağlar; bu ilkelere uymayanlara da yaptırım uygular.⁵⁴ Neticede toplumun, bu kuralların hepsine birden ihtiyaç duyması tartışılmaz bir gerçektir. Çünkü bir toplumun düzenini ne sadece hukuk kuralları ne de sadece ahlâk ve görgü kuralları temin eder.⁵⁵

Erdemli bir toplumun inşasında önemli bir referans noktası Medenî ayetlerde yer alan hem bireysel ahlâkî tavsiyelere⁵⁶ hem de genel olarak toplum ahlâkına etki eden hukukî kurallara,⁵⁷ ileriki bölümlerde daha teferruatlı bir şekilde değinilecektir.

Beşerî hukukçuların bir kısmı ahlâk ile hukuku birbirinden ayırsalar da İslâm hukukçularına göre bu iki alan, birbiriyle bütünleşik vaziyettedir. Bir toplumda adaletsizliklerin, zulümlerin, çıkar çatışmalarının önündeki en büyük engel, devlet yaptırımıyla gerçekleşen hukukî kaidelerdir. Zaten adalet, zulüm, hak, hakikat, iyiliği temin edip kötülüğe karşı somut bir şekilde engel olmak gibi ifadeler, ahlâkî tam manasıyla karşılayan ifadelerdir.⁵⁸ Sahabeden Abdullah b. Zübeyr'in (r.a.) "*Allah, ancak insanların ahlâkî hakkında vahiy indirmiştir.*"⁵⁹ sözü bu açıklamaları destekler niteliktedir.

İlâhî hukukun somut örneği olan İslâm hukuku, insanın ahlâkî ve maneviyatı ile ilintili olması ve uhrevî bir inancı referans alması yönüyle sadece tek yönlü bir hukuk sistemi değildir. İslâm hukuku, insanın dünyevî işlerini düzenlediği gibi maneviyatına da etki eder. Bu noktada ahlâk ve hukuk o kadar iç içedir ki İslâm hukukunda nihaî hükümler "kazâî" ve "diyanî" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kazâî hüküm, kişilerin niyeti ve düşüncesi ölçülmeden mevcut hukukî şartları esas alarak verilen dünyevî bir hükümken; herhangi bir beşerî hukuk sisteminde mevcut olmayan diyanî hüküm ise,

⁵³ Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, 13; Koçak, Dalgın, Şahin, *İslâm Hukuku*, 32.

⁵⁴ Abdülhak Kemal Yörük, *Hukuk Başlangıcı* (İstanbul: İÜHF Yayınları, 1956), 22; Feyizli, *Kur'an'da Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, 124-125.

⁵⁵ Koçak, Dalgın ve Şahin, *İslâm Hukuku*, 37.

⁵⁶ Âli İmran, 3/134; Nur, 24/58.

⁵⁷ Nur, 24/2; Mâide, 5/38.

⁵⁸ Yaman ve Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 29.

⁵⁹ Buhârî, "Tefsîru Sûrati el-A'râf, 5; Yaman ve Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 29.

şahısların kalplerinde olan niyetleri ile savundukları ifadelerin uyumu veya uyumsuzluğu doğrultusunda nihai olarak Allah'ın vereceği bir hükümdür. Nitekim bir kişi, haksız olduğu halde şer'i mahkemeden onay aldığında o kişi dünyevî olarak haklı görülse de diyanî olarak yani Allah katında haksızdır.⁶⁰ Hz. Peygamber'in (s.a.v.);

*Davalarınızı bana getiriyorsunuz, biriniz, delilini ötekinden daha düzgün ifade eder ve ben de dinlediklerime göre karar veririm. Kardeşinin hakkından kimin lehine bir şey kesip vermişsem sakın onu almasın. Zira ben bu hükümle ona ancak ateşten bir parça vermiş olurum.*⁶¹

buyruğu, ahlâkî bir öğüt olmasının yanında hem dünyevî hem de uhrevî yönlü hukukî emirdir. Bu şekilde Medine'de ahlâk toplumunun uyguladığı, medenî ayetlerdeki ahlâkî hükümlerden referans alan hukuk, yerine getirilmeyen görevlerin, yapılan haksızlıkların sadece dünyevî değil, uhrevî ceza gerektirdiğini de öğütler.⁶²

1.1.4. Kur'an'da Ahlâkî Kavram Kategorileri

Kur'an'da ahlâkî ve inşasını incelediğimizde üç farklı ahlâk kategorisinden söz etmek mümkündür.⁶³ Bu kategorileri şöyle sıralamak mümkündür:

1.1.4.1. Allah'ın Ahlâkî Vasfıyla İlgili Kavramlar

İlâhî ahlâk hususunda bilgi edineceğimiz merci şüphesiz ki ayet ve hadislerdir. Ayet ve hadislerde geçen Allah'ın isimleri ve sıfatları kapsamlı bir şekilde özel ahlâkî mana içerip, Allah'ın ahlâkî hususunda bize bilgi vermektedir.⁶⁴ Bu isim ve sıfatlar, Allah'ta olduğu kâmil şekliyle Allah'tan başka hiçbir varlıkta düşünülemez ve yalnız Allah'a özeldir. Allah'ın kendisine özel olan bu isim ve sıfatları, ahlâkî açıdan yaratılmışlara büyük örneklik teşkil etmektedir.

Yaratan-yaratılan sınırını ihlâl etmemek kaydıyla Allah'ın isimlerinin ve ahlâkî sıfatlarının çoğu insanları yakından ilgilendirmektedir. Allah ile insan arasında yalnızca ontolojik münasebet yani yaratan-yaratılan ilişkisi olmayıp, ahlâkî bir münasebet de söz konusudur.⁶⁵ Allah ve insan arasındaki ahlâkî münasebette göz önünde bulundurulması

⁶⁰ Yaman ve Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 28.

⁶¹ Buhârî, "Ahkâm, 20; Müslim, "Akdiye", 3.

⁶² Yaman ve Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 28.

⁶³ Izutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 62.

⁶⁴ Ali Akpınar, "Allah'ın Ahlâkî ile Ahlâklanmak", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 6 (2001): 67.

⁶⁵ Toshîhiko Izutsu, *Kur'an'da Allah - İnsan* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 84-85.

gereken önemli bir husus ise Allah'ın, yarattığı bir varlık gibi tahayyül edilmemesi gerektiğidir. Allah'ın “tek ve eşsiz” olduğunu kabul etmek olan tevhidin bir çeşidi de Allah'ın sıfatlarında tevhiiddir. Yani tevhidin gerektirdiği şey, Allah ile yaratılan arasında herhangi bir benzetme ve kıyastan son derece uzak durmaktır.⁶⁶ Dinî müktesebatta insan için kullanılan intikam, sevme, kızma, merhamet etme gibi duygu ve fiiller Allah için de kullanılmaktadır.⁶⁷ Fakat bu duygu ve fiiller, gerçek anlamının dışında, insan zihninde oluşan kurgudan bağımsız olarak mecazen Allah'a izafe edilir. İnsanın, kızması veya merhamet etmesi durumunda, bedenlen reaksiyon göstermesi kaçınılmazdır. Fakat Allah için böyle bir durum söz konusu değildir. Allah, zihinlerde dolaşan tasavvurlardan son derece uzaktır. Allah'ın ahlâkını bizim zihin dünyamızdaki şekliyle hissî olarak değil, aklî sonuçlarıyla değerlendirmek doğru bir yaklaşım olur.⁶⁸

Allah'ın ahlâkını aklî sonuçlarıyla değerlendirme meselesini açıklığa kavuşturmak gerekirse; İsrâ sûresi 24. ayette Allah, ebeveyne şefkat göstermeyi, hayat boyu yardım etmeyi emretmiş ve “*Rabbim! Onlar nasıl küçüklükte beni şefkatle eğitip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster.*” diyerek ebeveyne dua etmeyi öğütlemiştir. Bu ayette ebeveynin evladına, evladın ebeveynine şefkati ve Allah'tan ebeveyne şefkat beklentisi söz konusudur. Yani bu ayette ön plana çıkan ana ahlâkî kavram şefkattir. Ebeveyn ve evlat arasındaki şefkat mevzu bahis olduğunda insan aklına “büyütmek, beslemek, eğitmek, sevgi duymak, saygı duymak, hizmet etmek, hastalık olduğunda sabırla bakımını üstlenmek” gibi kavramlar gelir. “Filan kişinin hasta yatağındaki annesine bakması” durumunun nasıl gerçekleştiği, şahit olunmasa da zihinlerde canlanabilmektedir. Fakat Allah'ın bir kişinin ebeveynine olacak olan merhametinin seyri zihinlerde canlandırılmaz. Allah'ın merhameti, ancak aklî sonucuyla bilinebilmektedir. Örneğin, evladın kâfir olan ebeveynine duası neticesinde ebeveyninin hidayet bularak iman etmesi, Allah'ın ebeveyne olan merhametinin⁶⁹ aklî sonucudur.

Allah, kendi ahlâkî davranışlarını, kudreti, adaleti ve ilmiyle mükemmel bir şekilde yerine getirmekte olup, insana da akıl nimeti vererek güzel ahlâka muhalif

⁶⁶ Topaloğlu, Yavuz ve Çelebi, *İslâm'da İnanç Esasları*, 77-78.

⁶⁷ İbrâhîm, 14/47; Bakara, 2/195; Nisâ, 4/93; Mü'minûn, 23/75.

⁶⁸ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 41-46.

⁶⁹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 3: 252.

davranışlar karşısında insanı bilinçli kılmıştır.⁷⁰ Aynı zamanda Allah, insanı güzel ahlâkî sıfatlara meyilli olarak yaratmış ve bu ahlâkî sıfatlarla muttasıf olunmasını hem kendisi hem de elçisi Hz. Peygamber (s.a.v.), insanlara öğütlemiştir.⁷¹

Misal olarak Allah'ın “Rahmân” ve “Rahîm” isimleri,⁷² sadece kendisine özel olup, bütün yaratılmışlara en üstün derecede şefkat ve merhamet gösterme erdemini ifade eden isimlerdir. Allah'ın bu isimleri, insanın kendisine ve çevresine karşı merhamet ve şefkatle muamelesi açısından da en büyük örnekliği teşkil etmektedir. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen; “*Allah, rahmetini yüz parçaya bölmüştür. Yüz rahmetin birini yaratmış olduğu canlılar arasında taksim etmiştir. Bu sebeple canlılar birbirine merhamet ederler. Yüz rahmetin doksan dokuzunu ise kıyamet günü kullarına merhamet etmek üzere kendi zatında alıkoymuştur.*”⁷³ hadisi bu durumu destekler niteliktedir.

Allah'ın insanlara örnek olan bir diğer vasfı ise zenginliktir. Allah'ın isimlerinden biri olan *el-Gani*, Allah'ın maddî ve manevî hiçbir şeye ihtiyaç duymadığı, hiçbir varlığa muhtaç olmadığı, tüm zenginliklerin kaynağı olduğu anlamına gelir. Kur'an'da Allah'ın zenginlik sıfatı; insanlara olan cömertliği,⁷⁴ yumuşak muamelesi⁷⁵ ve merhametli olması⁷⁶ gibi özellikleriyle beraber zikredilmektedir.⁷⁷ İşte bu şekilde Allah, kullarına zengin olmanın da bir ahlâkının olduğunu öğretmiş oluyor. Mülkiyeti çok olup, insanlar nezdinde zengin sayılan biri çevresine karşı ikram sahibi, mütevazı ve merhametli olduğunda ilâhî ahlâkî kendisine örnek almış olur. Zaten Allah'ın zengin bir kulunda görmek istediği davranışlar bunlardır.⁷⁸

Kur'an'da Allah'ın hem güzel ahlâkî özelliklere sahip olması hem de kötü ahlâkî özelliklerden tenzihi söz konusudur. Örneğin, Allah'ın zulmetmemesi⁷⁹ ve zalimleri sevmemesi⁸⁰ bu çerçevededir. Mü'min sûresi 31. ayette “*Allah, kulları için hiçbir zulmü*

⁷⁰ Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, 46.

⁷¹ Müslim, “İman”, 147; Tirmizî, “Edeb”, 41; Ali Akpınar, “Allah'ın Ahlâkı ile Ahlâklanmak”, 68.

⁷² Fatiha, 1/1; Haşr 56/22.

⁷³ Buhârî, “Edeb”, 19; Müslim, “Tevbe”, 17-20.

⁷⁴ Neml, 27/40.

⁷⁵ Bakara, 2/263.

⁷⁶ En'âm, 6/133.

⁷⁷ Ali Akpınar, “Allah'ın Ahlâkı ile Ahlâklanmak”, 77.

⁷⁸ Ali Akpınar, “Allah'ın Ahlâkı ile Ahlâklanmak”, 77.

⁷⁹ Âli İmrân, 3/108; Mü'min, 40/31; Ahkâf, 46/19.

⁸⁰ Âli İmrân, 3/57.

istememez” kısmındaki zulüm, Allah’ı inkâr etmek ve şirk koşmak⁸¹ olarak değerlendirildiği gibi her türlü zorbalık ve haksızlık olarak da değerlendirilir. Allah, kullarına zulmetmez hatta zulmü dilemeyi dahi nehyeder, kulları arasında olan zorbalığa da asla razı olmaz.⁸² Allah, insanlara amelleri karşılığında mükâfat ve ceza verme hususunda da zulmetmez. İyi veya kötü tüm amellerin dereceleri vardır. Allah, bu dereceleri gözeterek muamelede bulunacak hiç kimseye en ufak haksızlık yapmayacaktır.⁸³

İnsanlar, kendi kapasitelerine göre ve yaratıcı-yaratılan sınırını ihlal etmeden Allah’ın vasıflarını ve ahlâkî özelliklerini örnek aldıklarında Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmış olurlar.

1.1.4.2. Bireysel Ahlâkla İlgili Kavramlar

Allah, insanı kendi ruhundan üfleyerek yani insanın ruhunu Âdem (a.s.) şahsında kendisine izâfe edip, insanı bu şekilde şerefliendirerek⁸⁴ diğer canlılardan üstün bir şekilde⁸⁵ öğrenip idrak edebilme⁸⁶ ve doğruyu yanlıştan ayırabilme kapasitesine sahip olacak bir düzeyde yaratmıştır. Bunun bir sonucu olarak insan büyük bir görev üstlenmiş, Kur’ân’ın ifadesiyle dağların kabul etmediği sorumluluğu insan kabul etmiştir ki⁸⁷ bu ayet, insanın çok kıymetli bir varlık olmasıyla beraber çok ağır bir sorumluluk altına girdiğinin delilidir. Bu sorumluluğu yerine getirmek, insanın ahlâkî esaslara riayet etmesinden geçer.

İlâhî ahlâk konusunda bahsettiğimiz Allah’ın üstün ahlâkı ve insana bu meziyette davranması Allah’ın da insandan benzer ahlâkî meziyetler beklediği anlamına gelmektedir. Bu anlamda bireysel ahlâk, Allah ile insan arasındaki ahlâkî münasebetle ilgili olup, bir nevî ilâhî ahlâkın bir karşılığıdır.⁸⁸ Dolayısıyla bu ahlâkî münasebete

⁸¹ Lokman, 31/13.

⁸² Muhammed b. Muhammed Tâhir b. Âşur, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-tûnûsiyye li'n-neşr, 1984) 24: 135; Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 3: 210.

⁸³ Karaman vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 35.

⁸⁴ Hicr, 15/29; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur’ân*, 12: 208.

⁸⁵ İsra, 17/62-70.

⁸⁶ Bakara 2/31.

⁸⁷ Ahzab 33/72.

⁸⁸ İzutsu, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 62.

kayıtsız kalmaması gereken insanın bu dünyada en önemli görevi, ahlâkî ilkeler çerçevesinde bir sistem kurmasıdır.⁸⁹

Ahlâk, sadece olumlu anlamda olan tek yönlü bir olgu değildir. Çünkü insan tek kutuplu bir varlık değildir. Allah, insanı hem iyi hem de kötü ahlâka meyilli olarak yaratmıştır.⁹⁰ Kur’ân, insanın sadece üstün özelliklerini değil, kusurlu taraflarını da ifade eder. İnsanın çok az şükretmesi,⁹¹ nankör olması,⁹² münakaşayı çok sevmesi,⁹³ hırslı olması,⁹⁴ gibi eksik özellikleri Kur’ân’da vurgulanmıştır. Bununla beraber Allah, insana doğru yolu gösterip onu yaşadığı ortamı da göz önünde bulundurarak iradesiyle baş başa bırakmıştır.⁹⁵

İnsan, Allah’ın kendisine verdiği iradeyle düşünen ve harekete geçen bir varlık olarak yakınında bulunanlara etki eden ve sürekli toplumla etkileşim halinde olan bir varlıktır. Bu bağlamda insanın, bir aileye, bir mahalleye, bir devlete ait bir varlık olması, onun toplum içinde keyfine göre yaşamasına bir sınır getirerek, ahlâkî esasları dikkate almasını gerekli kılar.⁹⁶ “Kişinin kendisinin ve münasebet kurduğu başka kişinin onurunu zedeleyen, toplumsal bütünlüğü bozan, rahatsız eden tutum ve davranışlar” şeklinde târif edilen ahlâkî olumsuzluklara,⁹⁷ karşı bilinçli olması, insanın birey olarak en önemli görevlerindendir.

Yaratılış evresinde Allah’ın insana lütfetmiş olduğu ve bu sebeple insanda bir meleke haline gelmiş olan ahlâkî huylar, insanın hayatının son evresine kadar ahlâklı bir yaşam sürmesi için bir temel teşkil etse de yeterli olmayabilir. Ahlâkın fitrî boyutunun olduğu gibi kesbî boyutu da vardır. İnsanın dünyaya geldiği andan itibaren içinde yetiştiği aile ortamının ahlâkî yapısı, içinde bulunduğu toplumun değer yargıları ve almış olduğu eğitim, insanın ahlâkî kazanımlarında son derece etkilidir. İşte insan

⁸⁹ Mustafa Köylü, “Birey ve Ahlâk”, içinde *Ahlâk Birey ve Toplum*, ed. Hüseyin Peker ve Mustafa Kara (Samsun: Üniversite Yayınları, 2015), 137.

⁹⁰ Şems, 91/ 8.

⁹¹ A’râf, 10/105.

⁹² Hûd, 11/9.

⁹³ Kehf, 18/54.

⁹⁴ Fecr, 89/ 19-20.

⁹⁵ İnsân, 76/3.

⁹⁶ Mevlüt Uyanık, “Bireysel Ahlâk”, *İslâm’a Giriş: Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Cilt:1, (2006): 230.

⁹⁷ Mustafa Köylü, “Birey ve Ahlâk”, 139.

ahlâkının şekillenip olgunlaşmasına etki eden bu hususlar, ahlâkın kesbî boyutunu teşkil etmektedir.⁹⁸

Ahlâk konusunda bilinçli olmak, eğitilmiş ve bilinçli olmayı gerektirir. Özellikle bireysel yaşamımızda cehalet, ahlâkî olumsuzlukların en önemli sebebidir diyebiliriz. Tarih boyunca cehaletin getirmiş olduğu ahlâkî, maddî ve manevî buhranlardan korunmak için bilhassa Müslümanlar, eğitim ve öğretime çok önem vermişlerdir. Kur'ân'ın ilk emri “oku” emridir.⁹⁹ Tam olarak “oku” emrinin konusu bilinmemekle beraber, bu ayette Hz. Peygamber şahsında insanın, ders alması gereken her şeyi hakikatiyle anlayıp kavraması ve en şerefli varlık olmanın gerektirdiği sorumlulukların bilincinde olması istenmektedir.¹⁰⁰ Allah, müminlerin savaşa çıkarken bile geride eğitim-öğretim faaliyetlerini aksatmadan devam ettirecek bir topluluk bulunmasını emrederek bir ahlâk toplumu inşa edilmesi için yol göstermiştir.¹⁰¹

Hiz. Peygamber (s.a.v.), Müslümanların eğitimine önem vermiş, Medine'ye hicret ettiğinde hemen bir mescit inşa edip, mescide bitişik vaziyette “suffe” diye bildiğimiz bir eğitim-öğretim müessesesi oluşturmuş ve Müslümanlar bundan sonra her fethettikleri yerde bu uygulamayı yerine getirmişlerdir.¹⁰²

Müslümanlar sadece teorik ilimlerle meşgul olmamış, başlı başına bir mektep olan tasavvuf ilmini meydana getirmişlerdir. Ehlil bir mürşidin terbiyesi altında tatbikî bir ilim olan tasavvuf, bazı âlimlere göre ahlâkî olgunluğu hedef alan, tüm kötü alışkanlık ve huylardan sıyrılıp güzel adet ve huy edinmek için var olan bir ilimdir.¹⁰³ Bu ilmin mekânı olan tekkeler, yüzyıllarca nefis terbiyesi ve ahlâk eğitimi vermiştir. Tekkenin hocası olan mürşidin tavsiye ve uyarı niteliğindeki sohbet ve irşadını içeren “sözlü eğitim”; bazı tasavvuf kaynaklarının okutulması ve mürşitlerin, talebeleri olan müritlerine öğüt niteliğinde mektup yazması suretiyle “yazılı eğitim”; Kur'ân kıraatı ve ilâhîler eşliğinde, kalplerin tasfiyesi ve durulanması için yapılan toplu zikirlerin yapılmasıyla “tatbikî eğitim”; mürşidin, müridine talimat yağdırmayıp ahlâkıyla,

⁹⁸ Mustafa Kara, “Kur'ân ve Ahlâk”, içinde *Ahlâk Birey ve Toplum*, ed. Hüseyin Peker ve Mustafa Kara (Samsun: Üniversite Yayınları, 2015), 34.

⁹⁹ Alak, 96/1.

¹⁰⁰ Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 651.

¹⁰¹ Tevbe, 9/122.

¹⁰² Ahmet Güner, “Asr-ı Saadette Mescitler ve Fonksiyonları”, içinde *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, cilt: IV, ed. Vecdi Akyüz, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994), 155-223; Apak, *Siyer-i Nebî*, 579.

¹⁰³ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 17.

edebiyatla, tavırlarıyla örnek olmasıyla gerçekleşen “hâl eğitimi”, tekke ve dergâhların önemli eğitim metotlarından¹⁰⁴

Toplumsal ahlâk açısından hukukî kurallar ne kadar etkiliyse bireysel ahlâk hususunda da eğitim o kadar etkilidir. Bundan dolayı tarih boyu tasavvuf geleneği, ahlâk eğitiminde kurumlaşma seviyesine çıkarak bireysel ahlâk noktasında etkili olmaya çalışmıştır. Sıdk, ihlâs, tevekkül, sabır, kanaat vs. ifadelerin tasavvuf kavramlarından olması da bu açıklamaları destekler niteliktedir.

Bireysel ahlâk, İslam filozoflarının da ilgilendiği konuların başında yer almıştır. Ahlâkın mahiyetine, kaynağına, tarifine, eğitimine ve psikolojisine yönelik fikirler sunup, eserler kaleme almışlardır. İslâm dünyasında “et-Tıbbu’r-rûhânî” isimli eserler bu çerçevede yazılmıştır. “et-Tıbbu’r-rûhânî” ismiyle eser kaleme alan ilk İslâm filozofu Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (ö.313/925), tıp ilminin yalnızca insanın fizyolojik rahatsızlıkları için olmadığını, insan ruhunun da tababete ihtiyaç duyduğunu ifade eder.¹⁰⁵ Râzî’ye göre insan, fizyolojik olarak rahatsızlandığında nasıl muayene ve tedaviye ihtiyaç duyuyorsa aynı şekilde ahlâkî zafiyetleri için de tedavi olup nefis tezkiyesi yapmalıdır. Râzî, eserinde nefsin, haset, öfke, şehvet vb. kötü alışkanlıkları olan, kötü ahlâkî özellikler üzerinde durup bunların tedavisinin yollarını gösterir.¹⁰⁶

Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el- Fârâbî (ö.339/950) de bireysel ahlâkı ve eğitimini manevi tıp olarak açıklamıştır. Ona göre sağlık ve hastalık yalnızca beden için değil insan nefsi için de geçerlidir. Nasıl ki bir vücudun sağlıklı olması, vücut azalarının işlevlerinin kusursuz olmasını gerektiriyorsa aynı şekilde bir nefsin sağlıklı olması da insandaki iyilik melekesinin aktif olmasını gerektirir. Kötülük ve olumsuz fiillere yatkın olan nefis ahlâksız nefistir ve tedavi edilmesi gerekir. İnsan vücudunun sağlıklı olmak için dengeli beslenmeye ve hareket etmeye ihtiyaç duyduğu gibi nefsin de güzel ahlâklı olması için mutedil davranışlara ihtiyacı vardır. Örneğin nefsin, israf etmeye meyli varsa hemen bunun farkına varıp nefsi tutumlu olmaya zorlamak gerekir. Aynı zamanda tutumluluk tavrını, cimrilikle karıştırmayarak ortada bir yol izlemek gerekir.¹⁰⁷ Fârâbî,

¹⁰⁴ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 272-274.

¹⁰⁵ Çağrı, “Tıbb-ı Rûhânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012) 41: 88-89.

¹⁰⁶ Çağrı, “Tıbb-ı Rûhânî”, 41: 88-89.

¹⁰⁷ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 180.

bu şekilde eğitimle bireysel ahlâkın düzeleceğini, ahlâkın kesbî olduğunu; yani insanın doğuştan yatkın olmadığı bir ahlâkî yeteneğe sonradan iradesiyle sahip olabileceğini düşünmektedir.¹⁰⁸

İlmî çalışmalarında en büyük ağırlığı ahlâk konusuna veren İbn Miskeveyh ise “Tehzîbü’l-ahlâk ve tathîru’l-a’râk” isimli eserinde bireysel ahlâkın problemleri ve çözümü üzerinde durmuştur.¹⁰⁹ İbn Miskeveyh’e göre dünyaya karşı hırs, öfke, gereksiz korku ve üzüntü, insanın kendisini ilgilendirmeyen malayani konulara takıntılı olması vb. duygular, manevi ve ahlâkî hastalıkların önemli sebeplerindendir. Bu durumda insan, nefsinin aklı ile dizginlemelidir. İnsan, aklını ve fikrî mücadelesini her zaman diri tutmalıdır. Aksi takdirde akıl donuklaşır ve nefsin şehvetleri galip gelir. İbn Miskeveyh’e göre insanın, ahlâkî hastalıklarla mücadelesinde çocukluk evresindeki eğitimin önemli bir yeri vardır. İnsanın ahlâkî özellikleri çocukluk çağında kendini gösterir. Doğru bir eğitim verildiğinde çocuğun alışkın olduğu kötü huylardan arınıp iyi huylar kazanması ona ağır gelmez ve terbiye edildiği şekilde hayatına devam etmesi kolay olur.¹¹⁰

Bu şekilde geçmişten bugüne kadar peygamberler ve düşünürler başta olmak üzere insanlar, bireysel ahlâk konusunda teorik ve pratik olarak çalışma yapmışlardır. Çünkü ahlâklı bir birey, ahlâklı bir toplumun en önemli temelidir.

1.1.4.3. Toplumsal Ahlâkla İlgili Kavramlar

İnsan sadece bireysel olarak hayatını sürdüren bir varlık değildir. O, toplum içinde doğar ve yetişir. Tüm fertlerin bir arada bir toplum olmaları, birbirlerine karşı birtakım sorumlulukları gerektirir. İnsanın bireysel yaşamında bedenî ve ruhî olmak üzere belli başlı ihtiyaçları olduğu kadar toplumun bir parçası olarak, sosyal anlamda da ihtiyaçları söz konusudur. Bu ihtiyacı, insanın yaşadığı yerde huzuru, haysiyeti, can ve mal güvenliği, hak ve hukukunun ihlâl edilmemesi şeklinde ifade edebiliriz.

Toplumun değerleri olan ahlâkî ilkeler, toplumu ayakta tutup, devamlılığını sağlayan en önemli etkenlerdendir.¹¹¹ Bu ahlâkî ilkeler aynı zamanda toplumdaki

¹⁰⁸ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 184.

¹⁰⁹ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 213.

¹¹⁰ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 231.

¹¹¹ Ali Akdoğan, “Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlâka Olan İhtiyaç ve İslam”, *EKEV Akademi Dergisi*, 18 (2004): 181.

fertlerin birbiriyle uyumunda ve dayanışmasında önemli rol alan kaideler düzenidir.¹¹² Bu kaidelere göre yaşanması da toplumu güçlü ve dinamik kılacak, kargaşadan uzak tutacaktır.¹¹³ Örneğin, bir şehrin trafik akışında can ve mal kaybına sebep olan büyük kazaların çok sayıda olup olmaması, o şehirde veya o ülkedeki kurallaşmış trafik ahlâkına bağlıdır. Bu basit örnekle bir toplumu karmaşa ve acıdan arındıracak olan etken, ahlâkî uyumdur.

Ahlâkî ilkeleri, toplumun çok az sayıdaki fertlerinin dikkate alması yeterli olmaz, hemen hemen herkesin isteyerek veya istemeyerek bunları dikkate alması gerekir. Çünkü bir toplum, maddi menfaatlerle değil, manevî bağlarla ayakta kalır. Bu manevî bağların güçlenmesi ise siyasî, iktisadî, ticarî ve hukukî alanlarda ahlâkî ilkelerin toplumda hâkim kılınmasıyla mümkün olur.¹¹⁴

Kur'ân ahlâkı, ferdî olarak itikat ve ibadetler kadar; siyasî, hukukî ve iktisadî muamelâtı da içinde barındırır. Kur'ân ve nebevî prensip, ahlâksızlık ile haksızlığı bir tutmuştur.¹¹⁵ Örneğin Kur'ân'da, hırsızlık, zina ve cinayet gibi fiiller hem dinen hem ahlâken hem de hukuken yasaklanmıştır.¹¹⁶ Bu suçları işleyen bir insan, dinen günahkâr olmasının yanında hem toplum nezdinde kötü ahlâk sahibi olarak kınanır hem de hukuken cezayı hak etmiş olur. Her alanda adaletle ve hukuk düzeni ile toplumsal ahlâkı şekillendirmek bireylerin üstünde devletin gücü ve yaptırımıyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bir toplum, ahlâklı olmak için dinî, ahlâkî ve hukukî kurallara bununla beraber doğru bir yönetim anlayışına aynı oranda ihtiyaç duymaktadır.¹¹⁷

1.2. Ahlâk Kavramının Tarihî Arka Planı

Hicretten sonra Kur'ân ve sünnet kaynaklı ahlâkî esasların bir topluma yerleşmesi, uzun soluklu süreçte gerçekleşecek bir hadisedir. Emredilen ve nehyedilen ahlâkî esaslara muhatap olan toplumun tâbî olduğu mevcut dinlerinin, bu toplumun sosyolojik yapısının, alışkanlıklarının, adetlerinin, ahlâkî esasların bu toplumda canlılık kazanması sürecine nasıl bir etkisi olduğunu bilmek açısından İslâm'dan önce Medine şehrinin genel yapısıyla alakalı bilgiler sunmak önem arz etmektedir.

¹¹² Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997), 16-17.

¹¹³ Ali Akdoğan, "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlâka Olan İhtiyaç ve İslam", 182.

¹¹⁴ Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, 19; Salih Kesgin, "Hadis, Sünnet ve Ahlâk" 122.

¹¹⁵ Salih Kesgin, "Hadis, Sünnet ve Ahlâk", 122.

¹¹⁶ Maide, 5/38; Nûr, 24/2; Bakara, 2/179; Nisa, 4/93; Koçak, Dalgın ve Şahin, *İslâm Hukuku*, 37.

¹¹⁷ Koçak, Dalgın ve Şahin, *İslâm Hukuku*, 37.

1.2.1. İslam'dan Önce Medine'de Toplumsal Yapı

Müslümanlar, Medine'ye hicret ettikten sonra bu dönemde indirilmiş olan Medenî sûrelerin rehberliğinde ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) önderliğinde, temeli Mekke döneminde atılmış olan büyük bir medeniyetin temellerini inşa etmişlerdir.

Medeniyet, şehir hayatının sosyal, siyasal, ekonomik ve entelektüel alanlarda birikim düzeyini ifade eden geniş çaplı bir kavramdır.¹¹⁸ Bir toplumun maddî ve manevî anlamda olgunlaşıp bir medeniyet inşa etmesi, öncelikle Medine'de olduğu gibi bir şehir içerisinde yaşamayı gerektirir. Fakat şehirlerde yaşam süren her topluluk medeniyet kuramaz. Erdemli bir medeniyet inşa eden toplumlar, kadim kökleri olan, tevhid ekseninde bir araya gelmiş ve ahlâkî esasları ilke edinmiş olan insan topluluklarından müteşekkildir. Erdemli medeniyetlerin en sonuncusu da Medine'de inşa edilmiş olan İslâm medeniyetidir.¹¹⁹ Medeniyet kavramının, şehir anlamına gelen medine kavramından türemiş olması, yalnızca bir dilbilgisi kuralı olmayıp, altında derin bir anlamı barındırır.

İçerisinde ahlâkın esas alındığı büyük bir erdem medeniyetinin temelleri atılmış Medine şehrinin, hicretten önceki durumuyla alakalı bilgiler sunmak, Hz. Peygamber (s.a.v.) önderliğinde Müslümanların, Mekke'den buraya hicret etmek durumunda kaldıklarında nasıl bir toplum yapısıyla karşılaştıklarını ve Medenî ayetlerin, bir toplumu hangi seviyeden nasıl bir seviyeye çıkardığını zikretmek açısından faydalı olacaktır.

1.2.1.1. Sosyal ve Siyasal Yapı

Medine, tarihi milattan önceye dayanan, içinde farklı etnik grupları barındıran, ticaret kervanlarının güzergâhı Şam ile Cezire hattında, Mekke'nin 350 km. kadar kuzeyinde bulunan Hicaz bölgesinin önemli şehirlerindendir. Medine'nin hicretten önceki ismi Yesrib olup, hicretten sonra bu şehre “Medine”, nurlanmış şehir anlamına

¹¹⁸ İlhan Kutluer, “Medeniyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28: 296.

¹¹⁹ Bayram Ali Çetinkaya, “İslam Medeniyetinin Parametreleri”, içinde *Kayıp Medeniyetin İçinde*, ed. Elif Arslan, (İstanbul: DİB Yayınları, 2021), 32.

gelen “Medinetü’l-münevvere” ve Hz. Peygamber’e nispetle “Medinetü’r-resûl” gibi farklı isimler verilmiştir.¹²⁰

Hicretten önce Medine’de müşrik Arap ve Yahudilerden oluşan iki ana grup bulunmaktaydı. Bu iki grup kabileler halinde farklı mahallelerde yaşıyorlardı. Medine’yi ilk kuran Amâlika kavminden kalan Araplar, şehrin azınlık grubunu oluşturmaktalardı. Yahudiler, Amâlika kavmi Araplarından sonra Medine’nin en elverişli bölgelerine yerleşip, bu şehirde üstünlük kurmuşlardır.¹²¹

Hicretten önce Medine’deki her anlamda en güçlü topluluk olan Yahudilerin, Kaynuka’oğulları Kureyzaoğulları, Nadîroğulları, İkrimeoğulları, Masileoğulları, Sa’lebeoğulları ve Şatibeoğulları adında kabileleri vardı.

Medine’de ön planda olan Yahudi kabilelerinden olan Kaynuka’oğulları, kuyumculuk ve demircilikle meşguldü.¹²² Kurayzaoğulları, tarım ve ticaretle uğraşarak geçimlerini sağlıyorlardı.¹²³ Nadîroğulları ise faizcilikle zenginliklerini artırmış bir kabileydi. Silah ve madeni eşya yapımı da Yahudilerin meşguliyetleri arasındaydı.¹²⁴

Yahudilerin, hicret öncesi dönemde kendi aralarındaki birlik ve beraberlik duyarlılığı zayıf olup, kabile taassubu had safhadaydı. Her kabilenin olağanüstü hadiselerde giderleri karşılamak amacıyla “halk sandıkları” bulunuyordu. Yani Yahudi kabilelerin birbirlerine maddî ve manevî bir destekleri yoktu. Zaman zaman Evs ve Hazrec kabilelerinin anlaşmazlıklarında farklı taraflarda yer alıp karşı karşıya geldikleri gibi kendi aralarında da savaşıp birbirlerini esir aldıkları olmuştur.¹²⁵ Aralarındaki bu anlaşmazlıkların temelindeki düşüncelerden biri de birbirlerinin asaleten daha üstün

¹²⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, “İslam Öncesi Medine Üzerine Bazı Notlar”, içinde *Örnek İnsan Hz. Muhammed*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, (Çorum: Çağrı Eğitim Vakfı Yayınları, 2006), 30; Mahmut Kelpetin, “İslam Öncesi Medine”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (2017): 100; Âdem Apak, “Hicret Öncesinde Yesrib: Kaosun Hâkim Olduğu Şehir”, içinde *Hz. Peygamber’in İzinde*, ed. Bünyamin Erul, (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 78.

¹²¹ Mustafa Safa, “Hicret Öncesi Medine’de (Yesrib’de) Sosyal ve Dini Hayat”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6(2012): 198.

¹²² Casim Avcı, “Kaynukâ’ (Benî Kaynukâ’)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25: 88.

¹²³ Casim Avcı “Kurayza (Benî Kurayza)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002) 26: 431-432.

¹²⁴ Ahmed Emîn, *Fecru’l-İslâm (İslâm’ın Doğuşu)*, çev. Ahmed Serdaroğlu, (Ankara: Kılıç Kitabevi Yayınları, 1976), 55; Feyza Betül Köse, “Dört Halife Döneminde Medine”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 13.

¹²⁵ Bakara, 2/85; Mehmet Mahfuz Söylemez, “İslam Öncesi Medine Üzerine Bazı Notlar”, 32; Osman Kaya, “Kur’ân’ın Nüzulü Sürecinde Müslümanlarla Diğer Dinî Gruplar Arasındaki İlişkilerin Kur’ân’a Yansıması” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 16.

olduğu düşüncesi olmuştur. Ünlü câhiliye tarihçisi Cevad Ali (ö.1987)'ye göre Medine'de Kureyzaogulları ve Nadîroğulları, çoğunlukla din hizmetleri sınıfını oluşturdıkları için kendilerini diğer kabilelerden üstün görmekteydi. Hatta bu iki kabileye mensup bir kişi öldürüldüğünde diyeti tam ödenirken, diğer Yahudi kabilelerinden bir kişi öldürüldüğünde ise diyeti yarım ödenirdi.¹²⁶

Medine halkının ikinci büyük topluluğu olan Evs ve Hazrec kabileleri ise bu şehre Yahudilerden sonra yerleşmişlerdir. Bu iki kabilenin şehre yerleşme safhasında Medine civarında Yahudilerin yerleşik olduğu elli dokuz köyün bulunduğu rivayet edilmektedir.¹²⁷ Medine'de Evs ve Hazrec başta olmak üzere Arap kabileleri, Yahudilere boyun eğmek zorunda kalıyor; onların gayri ahlâkî davranışlarına, politik ve ekonomik baskılarına maruz kalıyorlardı. Çünkü Yahudiler çok kalabalık bir nüfusa sahip olup, etkili bir ticaret ağına ve Medine'deki en verimli topraklara sahiplerdi. Dolayısıyla Yahudilerin ciddi bir ekonomik güçleri vardı.¹²⁸

Evs ve Hazrec, ilk zamanlarda Yahudilerle iyi geçinip onlarla uyum içerisinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Hatta Medine dışından gelecek olası saldırılara karşı beraberce savunacaklarına dair hilf ve civar antlaşmaları yapmışlardır. Fakat zamanla Evs ve Hazrec'in hem nüfusunu hem de ekonomisini büyütmesi, Yahudileri rahatsız etmiş ve aralarında yaptıkları antlaşmaları bozmuşlardır. Nihayet Medine'deki Arap kabileleri, m. 492 senesinde Hazrec kabilesinin reislerinden Malik b. Aclân riyasetinde Gassâniler ile çevredeki Arap kabilelerin desteğiyle Yahudilere galip gelerek şehre hâkimiyet kurmuşlardır.¹²⁹ Bu durum, Yahudilerin Evs ve Hazrec mensuplarına olan hasedini daha çok artırmıştır. Yahudiler bu iki kardeş kabilenin arasına nifak sokmaktan geri durmamış, duruma göre bazen Evs'in yanında bazen de Hazrec'in yanında yer alarak problemlerin daha da derinleşmesinde aktif rol almışlardır. Nitekim Evs ve Hazrec arasında olan ve uzun yıllar süren Bu'as savaşında, Beni Nadir ve Beni Kureyza

¹²⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, "İslam Öncesi Medine Üzerine Bazı Notlar", 32.

¹²⁷ Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 254.

¹²⁸ Murat Sözen, "İslâm'ın Doğduğu Çağda Evs ve Hazrec Kabileleri Arasındaki İlişkiler" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 16; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 254-255; Apak, "Hicret Öncesinde Yesrib: Kaosun Hâkim Olduğu Şehir", 79.

¹²⁹ Apak, "Hicret Öncesinde Yesrib: Kaosun Hâkim Olduğu Şehir, 79.

kabileleri, Evs kabilesinin yanında olmuş ve bu sebeple savaş Hazrec kabilesinin mağlubiyetiyle sonlanmıştır.¹³⁰

Hicrete kadar, bir dönem Yahudi kralların otoritesi hâkim olan şehirde, merkezi otoritenin ortadan kalkmasından sonra kabileler birbirinden bağımsız olarak yaşayıp kendi kabile reislerinden başka hiçbir otoriteye itibar etmemişlerdir.¹³¹ Bu dönemlerde diğer bütün Arap beldelerinde olduğu gibi Arapların ve Yahudilerin çoğunlukta olduğu Medine’de de sosyal sınıf ayrılıkları vardı. Medine’de hürler, mevali ve kölelerden müteşekkil üç sınıf mevcuttu.¹³²

Kabilelerin esasını teşkil edip, birinci sınıf vatandaş hükmünde olan hürler, yönetme, mülk edinme, kabile aktivitelerinde bulunma ve herhangi bir konuda söz sahibi olma gibi toplumda yaşayan bir insanın sahip olabileceği tüm haklara sahip olmaktaydı. Hürler, savaş ve göç gibi olağan dışı durumlar da dahil olmak üzere her toplumsal hareket alanında ortak hareket ederlerdi. Kabilelerine saldırı olduğunda rahatlıkla karşı koyuyor, öldürülen yakınlarının intikamını alabiliyorlardı.¹³³

Hürler ve kölelerin ortasında bir sınıf olan mevali, azat edilmiş ve cariyeler olarak alınmış köleler ile esirlerden oluşmaktaydı. Bir köle, efendisi tarafından azat edildiğinde efendisinin mevlası olur ve efendisinin ailesine mensubiyetini devam ettirirdi. Hayatının büyük kısmını köle olarak geçirip sonra serbest bırakılarak mevali sınıfına mensup olan bu insanlar, her ne kadar sonradan hürriyetlerine kavuşsalar da hür bir insan gibi muamele görmezlerdi. Örneğin hür bir kadınla evlenemezlerdi. Hür insanların altında, kölelerin üstünde bir statüde hayatları vardı.¹³⁴

İnsanlık tarihinde en çok hukuksuzluğa maruz kalan sınıfın mensubu olan köleler ise, savaşlarda esir düşerek veya köle pazarlarında alınıp satılarak bu duruma düşüyorlardı. Erkek köleler ve savaşlarda esir alınan cariyeler, köle sınıfını oluşturmaktaydı. Köleler, bir eşya gibi pazarlarda alınıp satılır hatta miras ve gelin mehri sebebiyle bir aileden başka bir aileye verilirlerdi. Diğer bölgelerde olduğu gibi o dönem Medine’de de kölelerin hiçbir hukukî hakları yoktu ve gibi hayvanlardan bile

¹³⁰ Sözen, “İslâm’ın Doğduğu Çağda Evs ve Hazrec Kabileleri Arasındaki İlişkiler”, 16-17.

¹³¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, “İslam Öncesi Medine Üzerine Bazı Notlar”, 35.

¹³² Mustafa Safa, “Hicret Öncesi Medine’de (Yesrib’de) Sosyal ve Dini Hayat”, 199.

¹³³ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı* (Ankara: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 131; Mustafa Safa, “Hicret Öncesi Medine’de (Yesrib’de) Sosyal ve Dini Hayat”, 199.

¹³⁴ Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, 133.

aşağı görülüyorlardı. Köle sahibi bir adam, devesine verdiği önemi kölesine vermiyor, hatta isterse basit bir sebepten dolayı kölesini öldürebiliyor ve bundan ötürü herhangi bir ceza almıyordu.¹³⁵

Medine'deki kadınlar, Arap yarımadasının diğer bölgelerindeki kadınlara nazaran biraz daha fazla haklara sahip olsalar da erkeklere nazaran ikinci sınıf muameleye tâbi tutuluyorlardı. Diğer bölgelerde olduğu gibi burada da erkekler kadınlardan daha fazla haklara sahipti. Bir erkek istediği kadar çok kadınla evlenebilir, dilediği kadar cariye edinebilirdi. Kadınların miras hakları da yoktu. Burada kadınlar, diğer bölgelerden farklı olarak kocalarını boşama hakkına sahipti.¹³⁶

1.2.1.2. Dinî ve Ahlâkî Yapı

Hicret öncesi Medine'de insanlar, dinî yükümlülüklerini özgürce yerine getiriyor, birbirlerinin dinî inanç ve ibadetlerine karışmıyorlardı. Yahudiler, ilahî bir dine müntesip olup, Beytü'l-midrâs isimli mabetlerinde Ahbâr isimli din bilginlerinden Tevrat'ı öğrenirlerdi. Yahudiler, çocuklarını bu mabetlerde eğitirler, her türlü dinî ve sosyal aktivitelerini buralarda gerçekleştirirlerdi. Beytü'l-midrâs, aynı zamanda suçlulara cezasının verildiği bir yerdi.¹³⁷ Beytü'l-midrâs'ta Yahudilere dinî ilimlerini ve şariatlarını öğretme işi Ahbâr diye bilinen âlimlerin göreviydi. Ahbâr, “âlim, din büyüğü, faziletli kimse” manasına gelen “habr” kelimesinin çoğuludur.¹³⁸ Ahbârın hem hicret öncesi hem de hicret sonrası toplumda çok önemli bir fonksiyonu vardı. Kur'ân-ı Kerîm'de bu zümrenin adı üç ayette yer almaktadır.¹³⁹ Mâide sûresinde geçtiği üzere “Üzeyir, Allah'ın oğludur” gibi şirke delalet eden sözler söyleyen, zulmetmek ve haram lokma yemek noktasında adeta birbirleriyle yarışan Yahudileri bu yanlışlarından men etmeleri gereken zümre olarak aktarılmaktadır.¹⁴⁰ Tevbe Sûresi 34. ayette ise Hristiyan din adamı olan rahiplerle birlikte adı anılan Ahbârın, riyakâr davranışlar sergileyip insanların teveccühünü kazanarak, haksız bir şekilde insanların mallarını alıp yedikleri, çevresindeki insanların İslâm'ı kabul etmeleri önünde bir engel oluşturdukları ve bu

¹³⁵ Mustafa Safa, “Hicret Öncesi Medine'de (Yesrib'de) Sosyal ve Dini Hayat”, 200.

¹³⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, “İslam Öncesi Medine Üzerine Bazı Notlar”, 37.

¹³⁷ Buhârî, “Kitâbu'l-cizye ve'l-muvâde'a”, 6; Kaya, “Kur'ân'ın Nüzulü Sürecinde Müslümanlarla Diğer Dinî Gruplar Arasındaki İlişkilerin Kur'ân'a Yansıması”, 17.

¹³⁸ Osman Cilacı, “Ahbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988) 1: 485-486.

¹³⁹ Mâide, 5/ 63; et-Tevbe, 9/31, 34.

¹⁴⁰ Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 3: 57.

şekilde elim bir azabı hak ettikleri belirtilir.¹⁴¹ Hicretten sonra Medine'de nazil olmuş bu ayetler, Ahbârın hicret öncesi ahlâkî ahvâliyle de alakalı dolaylı olarak bir bilgi vermiş oluyor.

Yahudiler, bir peygambere tabi olduklarından dolayı kendilerini putperest Araplardan üstün görür, Müslümanların kendi dinlerine davette bulunduğu gibi diğer dinlere mensup insanları kendi dinlerine davet etmezlerdi. Putperest Araplar, dinî mensubiyet olarak Yahudilere saygı duyardı. Hatta bu saygı, onlarda İslâm öncesinde nübüvvet ve ahiret inancının oluşmasında etkili olmuştur.¹⁴² Yahudilere kıyasla müşrikler, daha çok diğer dinden etkilenen taraf olmuştur. Müşrik kadınların, doğan çocuklarının erken bir vakitte ölmeyip yaşaması durumunda çocuklarını Yahudi yapacaklarına dair adakta bulunmaları da müşriklerin, semavî bir din olan Yahudiliğe ciddi manada saygı duyduklarının örneklerindendir.¹⁴³

Yahudilerin, kendilerini seçkin bir millet olarak addetmesi dolayısıyla toplumun diğer kesimlerine küçümseyici tavırlarla yaklaşmaları, Üzeyir'i (a.s.) Allah'ın oğlu olarak nitelemeleri ve dinlerinin birçok hükmünün bedevî Arap toplumunun hayat tarzıyla uyuşmaması, Yahudiliğin toplumda saygın bir din olmasına rağmen artış gösterememesinin sebepleri olarak açıklanmıştır.¹⁴⁴ Yahudiler, savaşlardan geri durmalarıyla, kâhinlik ve sihir işlerine düşkün olmalarından dolayı da Arap toplumuyla uyuşmuyorlardı.¹⁴⁵ Nitekim hicretten sonra da sihirle meşgul olmaya devam etmişler, hatta Felak sûresinin bazı nüzul sebebi bilgileri dikkate alındığında sihri çoğu kez kötü emellerine alet ettikleri görülmüştür.

Birçok müfessire göre hicret sonrası Lebîd b. el-A'sâm isimli bir Yahudi, bir ok yayının ipine on bir defa düğüm atıp onu kuyuya atarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sihir yapmıştır. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.v.) hastalanmış ve bunun üzerine Felak ve Nâs sûreleri nazil olmuştur. Cebrail'in (a.s.) emri üzerine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu

¹⁴¹ İsmail Hakkı b. Mustafâ el-İstanbulî, *Rûhu'l-Beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr Yayınları, ts.), 3: 417.

¹⁴² Mustafa Safa, "Hicret Öncesi Medine'de (Yesrib'de) Sosyal ve Dini Hayat", 202.

¹⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 5: 408.

¹⁴⁴ Abdurrahman Kurt, "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2001): 113.

¹⁴⁵ Kaya, "Kur'ân'ın Nüzulü Sürecinde Müslümanlarla Diğer Dinî Gruplar Arasındaki İlişkilerin Kur'ân'a Yansıması", 15.

sûrelerden okuduğu her bir ayet, bir düğümün çözülmesini sağlamış ve Hz. Peygamber (s.a.v.) sıhhatine kavuşmuştur.¹⁴⁶

Hristiyanlık ise Arap yarımadasında ilk dönemlerden itibaren mevcudiyetini korumuş ama yeteri kadar yayılmamış, Arap toplumu tarafından pek fazla rağbet görmemiştir. Bunun sebepleri, Arapların putperestliğe çok bağlı olmaları, başka inanışlara pek rağbet etmemeleri ve Hristiyanlıktaki insanların aklında soru işareti bırakacak çelişkili meselelerin olması şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁴⁷

Putperest Arap kabileleri, Hz. İbrahim'in (a.s.) dininden kalan hac, umre, kurban gibi ibadetleri, şirke bulaştırarak büyük bir ehemmiyetle yerine getirirlerdi. Evs ve Hazrec kabilesine mensup olanlar, Mekke ile Medine arasında bulunan Müşellel isimli bir bölgede bulunan Menât isimli bir puta tapıyorlardı. İnançları gereği hac ibadetlerinin makbul olması için Menât'ın ziyaret edilip başlarının tıraş edilmesi gerekiyordu.¹⁴⁸

Putperest Arapların özellikle Kâbe'ye derin bir saygıları vardı. Nitekim hac yapılan aylar, haram aylardan sayılır, bu aylarda asla savaşılmaz; kabileler, birbirleriyle savaş halinde bile olsalar hacca ya da umreye giden düşmanlarının canına ve malına asla zarar vermezlerdi. Bunların yanında güzel ahlâkla bağdaşmayan davranışları da vardı. Kadın ve erkek karışık, tesettürden son derece uzak vaziyette el ele tutuşarak, ıslıklar ve alkışlar eşliğinde Kâbe'yi tavaf ederlerdi.¹⁴⁹ Medineliler ihramlıyken evlerine normal girdikleri kapıdan değil de evin arkasından veya üst tarafından girerlerdi. Bu davranışı faziletli görürler, böyle yapmayıp evlerine normal bir şekilde girenleri kınarlardı. Kur'ân'ın, insanların özel hayatının ihlâl edilmesinden dolayı kötü ahlâk olarak değerlendirip, doğru ve güzel olanını emrettiği¹⁵⁰ bu davranışı hac dönüşünde de yaparlardı.¹⁵¹

¹⁴⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1999), 32: 368.

¹⁴⁷ Sıddık Ünalın, "Risalet Öncesinde Arap Yarımadasındaki Dinler ve Bir Peygamber Beklentisi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 6(2001): 96.

¹⁴⁸ Tefvîk Fehd, "Menât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29: 121-122.

¹⁴⁹ Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Rüşdî es-Salih Mülhıs, (Beyrut: Dâru'l-Endülüs Yayınları, ts.), 1: 183; Mustafa Safa, "Hicret Öncesi Medine'de (Yesrib'de) Sosyal ve Dini Hayat", 204-206.

¹⁵⁰ Bakara, 2/ 189.

¹⁵¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 182; Mustafa Safa, "Hicret Öncesi Medine'de (Yesrib'de) Sosyal ve Dini Hayat", 206.

Hicretten sonra muhacirlere tüm kapılarını açıp, ensar olan ve büyük bir erdem medeniyetinin inşasında önemli rol alan bu topluluğun, yukarıda zikredildiği gibi iyi ve kötü ahlâkî özellikleri mevcuttu. Bu toplumun, Hz. Peygamber’le tanışmadan önce medenî sûrelerdeki ahlâkî prensiplere çok zıt bir yaşam sürdüğü ve ahlâkî anlamda hiçbir temelinin olmadığı söylenemez. Aynı şekilde bu durum, İslam öncesi Mekke toplumu için de söylenemez. Kur’ân, şirk kokan ve insan onuruyla bağdaşmayan tüm yönelimlere savaş açmış, diğer taraftan ise câhiliyede mevcut olan ahlâkî erdemleri tevhid ekseninde yeniden diriltmiştir.¹⁵² Mertlik, ahde vefa, cömertlik, güvenilirlik, sabır gibi ahlâkî erdemler câhiliyede en yüksek ahlâk idealiydi.¹⁵³ Aynı şekilde Kur’ân da bu ahlâkî ilkeleri önemle tavsiye ediyordu. Fakat bu erdemleri câhiliyedeki formundan arınmış bir şekilde tavsiye ediyordu.¹⁵⁴ İzutsu, vahyin nüzulü sonrası câhiliyede var olan bazı ahlâkî kavramların sadece semantik değişime uğradığını ifade eder. Yani Kur’ân, câhiliyede var olan cömertlik gibi kavramları riya ve savurganlıktan arındırarak ele alıp, bu güzel erdemlere bir ruh kazandırmıştır.¹⁵⁵

1.2.2. Hicretten Önce Medine’de Başlayan İslamlaşma ve Toplum Ahlâkının İnşasına Etkisi

Dünya üzerinde bugüne kadar sayısız insan ve topluluk, yaşam fırsatı elde etmiş, farklı amaçlar için hayatını sürdürmüş, iyi veya kötü izler bırakarak bu dünyadan ayrılmışlardır. Kur’ân, bu iyi ve kötü izleri göstererek, insanın buna göre ideal bir yol tutmasını istemiştir.¹⁵⁶ Kur’ân’da eski kavimlerin helak olmasındaki önemli bir etkenin de ahlâkî yozlaşma olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁷ Kur’ân’ın ilk muhatapları olan asr-ı saadet toplumu ise, Hz. Peygamber örneğinde kendilerine inen vahye göre¹⁵⁸ ahlâkî bir tutum sergileyerek geçmiştekilerin hatalarını tekrarlamamak için gayret göstermişlerdir. Bu şekilde hem kendi döneminde erdemli bir hayat süren hem de gelecek nesillere örnek olan saadet toplumu oluşmuştur.

Saadet toplumunun oluşmasında hicret olayının zemin oluşturma anlamında çok önemli bir etkisi vardır. Hicret, keyfî olarak veya başka amaçlar doğrultusunda bir

¹⁵² İzutsu, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 139.

¹⁵³ Emîn, *Fecru’l-İslâm*, 41.

¹⁵⁴ İzutsu, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 140.

¹⁵⁵ İzutsu, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 140-141.

¹⁵⁶ Hicr, 15/29; İnsan, 76/2-3.

¹⁵⁷ A’râf, 7/83; Hacc, 22/45; Kasas, 28/58.

¹⁵⁸ Hûd, 11/112; Şûrâ, 42/15; İnsân, 76/7-9.

seyahat maksadı taşımaksızın bir kimsenin veya bir topluluğun bir yerden başka bir yere geçici veya kalıcı olarak göç etmesidir. Bu göç, iltica olarak da değerlendirilir.¹⁵⁹

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ilk on iki senede kendine tâbi olan sahabîler, çokça cefa ve fedakârlığa rağmen Mekke'de istenilen özgürlüğü ve hâkimiyeti elde edememişlerdir. Üstelik müşriklerin ağır eziyetleri onları yıpratmış ve bu durum, hicret planları yapmalarına sebep olmuştur. Hz. Peygamber, bu planlar doğrultusunda Tâif'de gördüğü kötü muamele gibi olumsuzluklara rağmen hiç yılmayarak, hac mevsimlerinde konak yerlerindeki ve panayırlardaki Mekke'nin dışından gelmiş kabilelerle görüşmeye devam etmiştir. Fakat arzu ettiği ilgi ile karşılaşamamıştır.¹⁶⁰

Hz. Peygamber (s.a.v.), risaletinin on birinci yılında Mekke ile Mina arasında bulunan Akabe denilen mevkîde Medine'den gelmiş, Hazrec kabilesine mensup altı kişilik bir grupla karşılaşmış ve tebliği neticesinde Hazreclilerin kalplerini İslâm'a ısındırmıştır. Bu görüşme, Medine'nin İslâmlaşma sürecindeki ilk adımdır. Bu görüşmeden tam bir sene sonra Hz. Peygamber, onu Hazrec, ikisi de Evs'den olmak üzere on iki kişilik bir grupla Akabe'de buluşmuşlardır. İslâm tarihine birinci Akabe biâtı olarak geçen bu görüşmede Medineliler, Hz. Peygamber'e şirkten, hırsızlıktan, zinadan, çocukları öldürmekten, iftira atmaktan ve Müslümanlara haksız yere muhalefet etmekten uzak duracaklarına dair söz verip biât etmişlerdir. Bu biat sonrasında Hz. Peygamber, sahabeden Mus'ab b. Ümeyr'i (r.a.) İslâmı tebliğ etmek ve öğretmek amacıyla Medine'ye göndermiştir. Mus'ab b. Ümeyr (r.a.), davet sürecinde kendisine zarar vermek için gelenleri dahi etkisi altında bırakarak Medine'de hızlı bir şekilde İslâm'ın yayılmasına sebep olmuştur.¹⁶¹

Bir sonraki sene yani risaletin on üçüncü yılının hac mevsiminde yine aynı mevkide yetmiş beş Medineli, vaatlerine sadık kalacağı ve hicret gerçekleştikten sonra Hz. Peygamber'i, ailelerini koruduğu gibi koruyacaklarına dair söz verdiler. Fakat Medinelilerin de Hz. Peygamberden (s.a.v.) bir beklentisi vardı. Medineli Evs ve Hazrec mensupları, geçmişte birbirlerine karşı Yahudilerle yaptıkları ittifakları feshetmek istiyorlardı. İttifakların bozulması, kendileri için riskli bir durum olduğundan dolayı Hz.

¹⁵⁹ Adnan Demircan, *Nebevî Direniş Hicret* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 13.

¹⁶⁰ Apak, *Siyer-i Nebî*, 169.

¹⁶¹ Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu's-Sîre*, çev. Atik Aydın, (İstanbul: Bilge Adam Yayınları, 2009), 144-152; Âdem Apak, "Akabe Biâtları: Medine ile İlk Temaslar" içinde *Hz. Peygamberin İzinde*, ed. Bünyamin Erul, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 60.

Peygamberden (s.a.v.) bir güvence bekliyorlardı. Hz. Peygamber de Medinelilere, bilhassa Yahudilere karşı siyasî ve içtimaî anlamda her zaman yanlarında olacağına dair söz vererek, onları Medine'ye uğurladı. Böylelikle hicret hadisesinin siyasî alt zemini oluşmuştu.¹⁶²

Risaletten itibaren on bir yıl boyunca Mekke'deki çoğunluk başta olmak üzere civardaki beldelerin ve kabilelerin, Hz. Peygamber'in davetteki üstün gayretlerine kayıtsız kalmasının yanında İslâm'ın Medine'de kısa süre içerisinde parlaması çok dikkat çeken bir konudur. Kısa bir zaman diliminde Medinelilerin Hz. Peygamber'e itimat edip, ahlâken kendilerini yenilemek üzere biatlaşmaları, kendi şehirlerinde İslâm'ı gayretle yaymaları, tüm risklere rağmen Hz. Peygamber'i şehirlerinde himâye etmeleri, şu sebeplerle açıklanabilir:

1. Medine toplumu, müşrik Arap ve Yahudilerden oluşan karışık bir toplumdur. Müşrik Araplardan iki kardeş kabile olan Evs ve Hazrec'in arasındaki on yıllarca süren savaşlar, her iki tarafı da son derece yıpratmıştı. Yahudiler ise, bu iki kardeş kabile arasına ittifaklar kurarak nifak sokmaktan geri durmuyorlardı. Mekke'den farklı olarak Medine'de siyasî kaos hâkimdi ve ittifak arayışları söz konusuydu. Medineli Araplar için, Hz. Peygamber ve davet ettiği İslâm dini, kendi aralarındaki huzursuzlukların giderilmesi ve Medine'de istikrar ortamının oluşması yönüyle bir umut kaynağıydı.¹⁶³

2. Yahudiler, zaman zaman Arapları; “Allah, yakın zamanda bir peygamber gönderecek ve biz o peygambere tabi olup Âd ve İrem kavimleri gibi sizi de yok edeceğiz.” diyerek tehdit ettiklerine dair rivayetler vardır. Dolayısıyla Medine Araplarının zihinlerinde bir peygamberin geleceği fikri mevcuttu. Bu sebeple ilk temasta Hz. Peygamber'e itibar etmeleri tabîî bir durumdu.¹⁶⁴

3. Ahlâkî yönden Medineliler, Mekkelilerden genel olarak daha iyi bir seviyedeydi.¹⁶⁵

4. Hz. Peygamber'in tebliğindeki üstün gayret ve ihlâsıyla beraber, getirdiği dinin, insanın maddî ve manevî hayatını imar etmesi yönüyle mükemmel olması da Medinelilerin, İslâm'ı kabul etmelerindeki en önemli etkenlerdendir.¹⁶⁶

¹⁶² Âdem Apak, “Akabe Biatları: Medine ile İlk Temaslar”, 61-62.

¹⁶³ Bûtî, *Fıkhu's-sîre*, 149; Demircan, *Nebevî Direniş Hicret*, 73-74.

¹⁶⁴ Demircan, *Nebevî Direniş Hicret*, 74-75.

¹⁶⁵ Demircan, *Nebevî Direniş Hicret*, 75.

¹⁶⁶ Demircan, *Nebevî Direniş Hicret*, 76.

Medine, Mekke gibi Arabistan'ın önemli bir merkezi olması, bir grup Müslümanın ilk hicret ettiği yer olan Habeşistan gibi uzak olmayıp yakın olması gibi etkenler sebebiyle de Müslümanlar için ideal bir hicret yurduydur. Nihayet milâdî 622 yılında gruplar halinde hicret gerçekleşmiş oldu.¹⁶⁷

Hicret hadisesi, yalnızca bir topluluğun, yaşadığı şehri terk edip başka bir yere göç etmesi şeklinde algılanmamalıdır. Hicret, bir medeniyetin doğuşundaki en önemli etkenlerdendir. Tarihteki büyük medeniyetlerin, bir hicret sonrası kurulduğu bilinen bir gerçek olup, bu durumun istisnası bilinmemektedir. İlkel toplumlar, anavatanlarını terk etmediği takdirde ilkel olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁶⁸ Hz. Peygamber önderliğinde hicret eden İslâm toplumunun da hicret etmekteki asıl gayesi, ilticadan öte inanç hürriyetine kavuşup, bu inancın getirdiği amelî ve ahlâkî ilkeleri hayata hâkim kılmaktır. Bu şekilde bir Müslümanın, inanç hürriyetine kavuştuğu yer neresi olursa olsun onun kutsal vatanı olur.¹⁶⁹

Nisâ sûresi 97-100. ayetler, hicretin, Allah'ı razı etme amacının dışında, İslâm'ı serbestçe yaşayıp yaymak gibi ulvî bir gayesinin olduğunu ve mazereti olmadan hicret etmeyenlerin cezayı hak ettiklerini bildirmiştir.¹⁷⁰

Hicret sadece Kureyşli muhacirler için değil, muhacirleri kabul eden Medineli ensar açısından da faydalı bir girişim oldu. Hicret sebebiyle Evs ve Hazrec arasında yıllardır süren gerginlik sona erdi. Şehirde kabilecilik son bularak; huzur, refah ve istikrar hâkim oldu. Birleşme ve gerginliğin sona ermesi, şehirde Müslüman Arapları Yahudilerden daha güçlü bir hale getirdi.¹⁷¹

Hicret sonrası Medine'de huzurun ve istikrarın oluşmasında ve Kur'ân ahlâkının inşa edilmesindeki önemli etken, şüphesiz Medine'nin Dâru'l-İslâm olması¹⁷² yani bağımsız, kendi ayakları üzerinde durabilen bir İslâm devletinin kurulduğu bir merkez olmasıdır. Aynı zamanda bu yeni oluşan devletin başkanı olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uyguladığı doğru siyasettir.

¹⁶⁷ Apak, *Siyer-i Nebî*, 169.

¹⁶⁸ Ali Şeriati, *İslâm Sosyolojisi Üzerine*, çev. Kamil Can, (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980), 50-51.

¹⁶⁹ Apak, *Siyer-i Nebî*, 176; Demircan, *Nebevî Direniş Hicret*, 19.

¹⁷⁰ Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 124.

¹⁷¹ Demircan, *Nebevî Direniş Hicret*, 141; Apak, *Siyer-i Nebî*, 177.

¹⁷² Bûtî, *Fıkhu's-Sîre*, 181.

İnsan topluluklarını idare sanatı olarak tarif edilen siyaset¹⁷³ ile ahlâk ilişkisine dair muteber eserlere ve fikirlere sahip olan Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî'nin (ö. 450/1058) görüşlerini, Medine'de ahlâkın inşasında Hz. Peygamber'in siyasetinin rolü açısından zikretmek faydalı olacaktır.

Mâverdî, ahlâkı, siyasetle ilişkilendirdiği “Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn” isimli eserinde, yaşanabilir bir ahlâk anlayışı doğrultusunda huzurlu ve güvenli bir toplum profili çizmiştir.¹⁷⁴ Mâverdî'ye göre bir toplum için, huzurlu ve güvenli bir vaziyette varlığını sürdürebilmesi nedeniyle kurallarına uyulması gereken bir din, uygulanması gereken adalet ve sağlanması gereken emniyet gibi esasların yanında “etkin devlet yönetimi” esası da çok önemlidir. Yalnızca dinî hükümler, toplumun düzenini, ahlâkını, emniyetini temin etmede yeterli olmaz. Kamu düzeni için ve toplumun dinî ve ahlâkî bilincinin zayıflamaması için muhakkak bir devlet çatısına ihtiyaç vardır. Bu devlet, gerektiği yerde siyasî baskı uygulamalıdır. Hz. Peygamber de (s.a.v.) hicret sonrası Medine'de fırsatını bulur bulmaz bir devlet kurmuştur.¹⁷⁵

İslâm devleti, toplumun ahlâkı açısından önemli bir zemin teşkil ediyordu. Hz. Peygamber (s.a.v.), Müslümanların birlik ve beraberlik duygularını pekiştiren en önemli mekân olan mescidi inşa etmek, ensar ile muhacir arasında kardeşlik sözleşmesi yapmak ve toplum düzeni için Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında anayasa niteliğinde vesika düzenlemek suretiyle toplum ahlâkının inşası hedefiyle kurulan bu zemini güçlendirmiştir.¹⁷⁶

¹⁷³ Hızır Murat Köse, “Siyaset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37: 294.

¹⁷⁴ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 83-84.

¹⁷⁵ Mustafa Çağrı, “Mâverdî'ye Göre Yönetim Ahlâkı”, *Din ve Hayat TDV-İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 10, (2010): 27; Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 85.

¹⁷⁶ Bûtî, *Fıkhu's-Sîre*, 181-193.

İKİNCİ BÖLÜM

MEDENÎ AYETLERDE TOPLUM AHLÂKININ İNŞASINDA ÖZENDİRİLEN İYİ HUY VE DAVRANIŞLAR

İslâm ahlâkının esas kaynağı Kur'ân ve sünnettir. Bilhassa Medine'de ahlâkın inşası araştırma konusu olduğunda, Medenî sûreleri incelemek gerekecektir. Kur'ân-ı Kerîm'deki sûreler, dönem itibariyle Mekkî ve Medenî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

Mekkî ve Medenî sûrelerin taksiminde mekân dikkate alınarak yani ne zaman olursa olsun “Mekke'de inen ayetler Mekkî, Medine'de inen ayetler Medenîdir” şeklinde farklı görüşler olmuşsa da en rağbet edilen görüş, zaman dikkate alınarak yapılan görüştür. Bu meşhur görüşe göre hicretten önce inen ayetler Mekkî, hicretten sonra inen ayetler Medenî ayetlerdir. Hicretten sonra bir ayet, Mekke'nin fethinden sonra da inse yolculuk esnasında da inse yine Medenî sayılır. Tamamı Mekkî ya da tamamı Medenî ayetlerden oluşan sûreler olduğu gibi içerisinde hem Mekkî hem de Medenî ayetleri barındıran sûreler de vardır. Sûrelerin kaç tanesinin Mekkî, kaç tanesinin Medenî olduğu yönünde de ihtilaflı görüşler vardır.¹⁷⁷

Mekkî ve Medenî sûreler arasında çeşitli yönlerden bazı farklılıklar vardır. Örneğin, Medenî sûrelerde ahkâmla ilgili detaylı konular yer alır. Alışveriş ve nikâh gibi muameleler, zina, cinayet, hırsızlık ve had cezaları gibi meseleler vardır. Mekkî sûrelerde, gayrimüslim olarak müşriklerden bahsedilirken; Medenî ayet ve sûrelerde Yahudi, Hristiyan ve münafıklar konu alınmıştır. Medenî sûrelerde, farklı olarak savaş ayetleri mevcut olup, bu savaşlarda ölçüye riayet edilmesi ve savaş ahlâkından taviz

¹⁷⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 59-62.

verilmemesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁷⁸ Diğer taraftan Mekkî ve Medenî ayet ve sûreler arasında aynı anlam kümesi içinde yer alan, ama gittikçe farklı açılımlarla gelişen bir konu bütünlüğü vardır. Ahlâkla ilgili konular da böyledir. Kur'ân'da ahlâkî içerikler genel olarak Mekke'de temellenmiş ve inşasına Medine'de devam edilmiştir.

Mekkî ayetlerde temellenip, Medenî ayetlerde farklı açılımlar kazanan, farklı bağlamlarda emredilen veya nehyedilen ayetlerin tespiti ahlâk inşasının anlaşılması için önem arz eder. Örneğin adalet ilkesi, içinde türlü ahlâksızlıkların cereyan edeceği kaotik ortamların oluşmasını engelleyen ahlâkî bir ilkedir. Mekkî bir ayet olan Nahl sûresi 90. ayette adalet ilkesine vurgu yapılırken “insanın özü itibariyle dosdoğru olması, insafla hareket etmesi” şeklindeki genel anlama dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte bu ayetteki *adl* kavramı için: “Lâ ilâhe illallah demektir, farz olan inançtır.” gibi inanç alanındaki adaletle ilgili yorumlar yapılmıştır.¹⁷⁹ Çünkü inançla ilgili temellerin atıldığı bir bağlamda inmiş olan ayette öncelikle ilahlık hakkını, bunun tek sahibi olan Allah'a verilmesi suretiyle kul ile yaratana arasındaki adaletin sağlanması amaçlanmıştır. Medenî ayet olan En'âm sûresi 152. ayette ise adalet ahlâkının anlam sahası, insanlar arasındaki ilişkileri konu alarak muamelat alanına taşınmıştır. Bu ayette şahitlik esnasında, bir meselede konuşulduğu veya hüküm verildiği esnada söz konusu akrabalık bağı bile olsa hakkaniyetten ayrılmamak gerektiği vurgulanmıştır.¹⁸⁰

Kur'ân'da Mekkî ayetlerde temellenip Medenî ayetlerde inşa edilen ahlâkî ilkeler olduğu gibi Medenî ayetlerde temellenen, casusluk ve lakap takmak¹⁸¹ gibi ahlâkî ilkeler de mevcuttur. Kur'ân'da Hz. Peygamber'in sakınılmasını öğütleyip kötülüklerin anası olarak nitelediği¹⁸² içki alışkanlığının tedricen yasaklanması örneğinde olduğu gibi aşamalı bir şekilde ahlâkî inşa da söz konusudur.

Kur'ân'daki birçok ahlâkî kavram, Müslüman, gayrimüslim, şehirli veya bedevî fark etmeksizin Arap toplumunun câhiliye döneminden beri aşına olduğu kavramlardır. Cömertlik, cesaret, dostluk, sıra-ı rahim gibi kavramlar câhiliye döneminde toplum

¹⁷⁸ Osman Keskiöğlu, *Nüzulünden Günümüze Kur'ân-ı Kerim Bilgileri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1987), 59; Bakara, 2/190.

¹⁷⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 17: 279; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10: 165-166.

¹⁸⁰ Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 3: 199.

¹⁸¹ Hucurât, 49/11, 12.

¹⁸² Nesâî, Eşribe, 44.

tarafından takdir gören üstün ahlâkî özelliklerdi.¹⁸³ Ancak câhiliye Araplarının bu kavramlara yükledikleri anlamların temelinde batıl itikatlar ve dünyevî menfaatler vardı. Bu nedenle ahlâkî kavramların hakka dayalı bir temelde yeniden inşa edilmesi gerekiyordu. Bu bölümde Kur'ân'ın ahlâk alanında gerçekleştirdiği bu inşanın Medine dönemi incelenecektir. Özellikle ahlâkî kavramların, Medenî ayetlerde farklı formlarda karşımıza çıkması ve içtimai etkisi, açıklanmaya çalışılacaktır.

2.1. Takva Sahibi Olmak

Sözlük anlamı itibariyle “esirgeme, korunma, dindar olma ve itaat etme” anlamlarına gelen “vikâye” kelimesinden türeyen takva, terim anlamı itibariyle insanın, Allah'tan ceza almayı gerektirecek tüm davranışlardan kendini muhafaza ederek, kıyametin korkunç hallerinden ve hesap gününün zorluğundan korkarak Allah'a gerektiği gibi itaat etmesidir.¹⁸⁴ Takvayı patolojik olarak kişinin yalnızca azabı hak edeceği, sonunda canının yanacağı için Allah'tan korkması olarak değerlendirmek, eksik bir değerlendirme olur. İnsanın Allah'ı her şeyden çok severek, O'na mahcup olmamak için O'na itaat edip yasaklarından kaçınması ve O'nun şiarlarına derin bir saygı duyması da¹⁸⁵ takva kelimesinin içeriğini dolduran hasletlerdir.

Câhiliye döneminde vikâye kelimesinin türevleri, dinî ve ahlâkî çağrışımı olmaksızın, “bir tehlikeyi önlemek için konulmuş engel ve siper” anlamında kullanılmıştır. Kur'ân'da takva ile aynı kökten türeyen lafızlar, Mekkî ve Medenî olmak üzere yüz elliye aşkın ayette geçmekte olup, geniş yelpazede güzel ahlâka dair prensipler içeren lafızlardır.¹⁸⁶

Medenî sûrelerde takva kelimesi ve türevleri, İslâm toplumunun oluşmasına ve gelişmesine paralel olarak Mekkî sûrelerdeki takva ifadelerine nazaran daha zengin anlam içeriğine sahiptir. Mekkî sûrelerde takva kelimesi ve türevleri, genellikle Allah'tan çekinmek, günahlardan sakınmak ve dini yaşamda istikamet üzere olmak anlamlarında kullanılmıştır. Örneğin Mekke'de İslâm'ın ilk yayılmaya başladığı zamanlarda inen Alak sûresinin “Yahut O (Peygamber) takvayı emretti ise”¹⁸⁷ ayetinde,

¹⁸³ Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 140.

¹⁸⁴ Süleyman Uludağ, “Takva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39: 484; Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 299-300.

¹⁸⁵ Hac, 22/32.

¹⁸⁶ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 41-45.

¹⁸⁷ Alak, 96/12.

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) takvayı emretmesi, insanları Allah'tan korkmaya Allah'ın azabından çekinmeye¹⁸⁸ ve Allah'a karşı sorumluk bilincinde olmaya çağırması¹⁸⁹ şeklinde açıklanmıştır. Şems sûresinde İnsana “fücurun ve takvanın ilham edilmesi”¹⁹⁰ Allah'ın, insana günaha dalmayı ve günahlardan sakınmayı tanıttmasıdır. Günaha dalan fasık kişi, bu ilham ile kötü fiillerini gerçekleştirir. Takva sahibi kişi ise bu ilham ile nefsinin istediğı kötülöklere meyletmeyip fücordan yani tüm kötü fiillerden sakınıp kendini arındırır.¹⁹¹

Mekkî olan Leyl sûresinin 17 ile 21. ayetlerinde de benzer bir anlam vardır. Bu ayetlere göre sakınan takva sahibi kişi, kimseye bir borcu olmadığı halde Allah için harcama yaparak, insanlara seve seve maddî yardımda bulunarak kendisini arındırmaktadır. Bu sayede ateşten korunmuş olmaktadır.¹⁹² Yine Mekkî olan “*Takva elbisesi ise daha hayırlıdır*”¹⁹³ ayetinde elbisenin takva kavramına izafe edilmesi dikkat çekmektedir. Burada geçen takva elbisesinin tam olarak ne ifade ettiğı hususunda ihtilafli görüşler vardır. Bazıları elbise kelimesini gerçek manasıyla yani ayette ilk yer alan “*avret yerlerinizi örtecek bir elbise*” ifadesindeki elbise ile aynı manada ele almıştır. Câhiliye Arapları Kâbe'yi çıplak bir şekilde tavaf ediyorlardı. Bu davranış, takva ve hayâya zıt bir davranış olduğundan dolayı insanın maddî olarak avret yerlerini örtmesi takva ile doğrudan ilişkilidir. İnsanın üzerine giydiği kıyafet, tüm çirkinliklerden muhafaza eder ve insanı takvaya yaklaştırır. Bu sebepten dolayı birinci görüşte olanlar da vardır. Takva elbisesini, savaşlarda bedeni muhafaza etmek için giyilen bir elbise olarak değerlendiren bir görüş de vardır. Yani bu ilk iki görüşe göre takva, bir insanı edepsizlikten koruyan maddî bir kıyafet olduğu gibi aynı zamanda kılıç darbelerinden koruyan çok sağlam bir zırhtır.¹⁹⁴

Taberî'nin tefsirinde geçtiğine göre takva elbisesi ifadesinin, mecazî bir ifade olduğu görüşü daha çok yaygındır. Bazılarına göre takva elbisesi, imandır, bazılarına göre salih ameldir, bazılarına göre de edep ve hayâdır. Genel olarak müfessirlerin takva elbisesi konusunda düşüncesi, insanın tüm benliğiyle Allah'tan korkmasıdır. Bu

¹⁸⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, 24: 524.

¹⁸⁹ Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 654.

¹⁹⁰ Şems, 91/8.

¹⁹¹ Kurtubî, *el-Câmi ' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 20: 75-76.

¹⁹² Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 635.

¹⁹³ A'râf, 7/26.

¹⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14: 222.

korkunun gereği de insanın iman edip salih amelde bulunması, davranışlarında ve kıyafetlerinde hayâ sahibi olması, çevresindeki insanlardan utanabilmesi ve Allah'ın sürekli kendisini izlediğini düşünebilmesidir.¹⁹⁵ Takva bilincinin hayatın merkezine yerleştirilmesi, takva elbisesinin giyilmesi anlamına gelir ki bu elbisenin en güzel elbise olduğu vurgulanmıştır.

Takva kavramının anlamıyla ilgili yukarıda verilen örneklerden hareketle şunları söyleyebiliriz: Genel itibarıyla Mekkî ayetlerdeki takva kavramının içeriği, insanın Allah'tan gerektiği gibi çekinmesi ve korkması; maddî ve manevî olarak kendini koruması yönündedir. Dikkate değer bir husus da bu ayetlerin daha çok birey hayatına yönelik olmasıdır. Medenî ayetlerde ise hem birey ahlâkıyla hem de sosyal ahlâkla ilgili ziyade açıklamaları olan, anlam sahası daha geniş bir takva kavramı ile karşılaşmaktadır. Örneğin; Bakara sûresinin 177. ayetinde gerçek iyiliğin, ibadette yüzünü doğuya ve batıya çevirmeleri olmadığı belirtildikten sonra iyilik; iman, ibadet ve ahlâk esaslarını yerine getirmek olarak tanımlanmış ve ayetin sonunda böyle davrananların, muttakiler yani Allah'a karşı gelmekten sakınanlar olduğu belirtilmiştir. İlgili ayette takva sahibi olmanın, her türlü iyilik, ihsan ve erdemlilik anlamındaki *birr*¹⁹⁶ kavramıyla olan irtibatı söz konusudur. Kur'an'da beraber de zikredilen,¹⁹⁷ birbirinin karşılığı olan¹⁹⁸ *birr* ve takva, eş anlamlı iki kavram gibidir. Kiblenin Beyt-i Makdis'den Beyt-i Harâm'a yönlendirilmesinin, müminlerin sevincine ve Yahudilerin tepkisine sebep olmasının, bu ayetle alakalı olduğu zikredilmiştir. Nitekim ayetin tefsirlerine göre kiblenin tahvilinden sonra taraflar kendi kiblelerinin daha hayırlı olduğu polemiğine girmişler, buna cevap olarak iyiliğin yüzleri batıya veya doğuya çevirmek değil; ayette belirtilen nitelikler olduğu açıklanmıştır.¹⁹⁹ Bir rivayete göre de bir sahabînin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) iyiliğin ne olduğunu sorması üzerine nazil olan bu ayette erdemliliğin, takva sahibi olmanın, batıya veya doğuya yönelmek gibi sembolik davranışlarla değil, iman esaslarını ve bir takım ahlâkî ilkeleri kabul edip tatbik etmekle mümkün olacağı vurgulanmıştır.²⁰⁰

¹⁹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, 12: 367-369.

¹⁹⁶ Ali Toksarı, "Birr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 204-205.

¹⁹⁷ Mâide, 5/2.

¹⁹⁸ Bakara, 2/189.

¹⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 5: 211-212.

²⁰⁰ Abdulfettah el-Kâdî, *Esbâb-ı Nüzul*, çev. Salih Akdemir, (Ankara: Fecr Yayınları, 2013), 42.

Yukarıda aktarılan ayetin bir bölümünde takvanın infak boyutuna dikkat çekilmiştir. Takva bu noktada, kişinin malının az olması veya çok olmasıyla değil, kişinin kalbinin mal ile olan mesafesiyle alakalıdır. İnsanın, mala ihtiyaç duyduğu, fakirliğe karşı tedbir aldığı, zenginlik yolunda ilerlediği ve sağlığının yerinde olduğu bir dönemde malını ihtiyaç sahipleriyle paylaşması, takvanın gerektirdiği bir erdemliliklerdir.²⁰¹ Ayette sadaka verilecek ihtiyaç sahiplerinin öncelik sırası dahi önem arz eder. Sadakada önceliğin yakın-uzak fark etmeden düşkün bir akrabada olması, akrabalık bağlarının pekişmesinde önemli rol oynar.²⁰² Akrabalık bağlarının sıkı, zengin-fakir dayanışmasının yüksek olduğu ve maddiyata tamahın olmadığı bir toplum takva yönüyle ideal bir toplumdur.

Ayetin devamında “...Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve takva sahipleri bunlardır.”²⁰³ Burada kişinin takvalı olmasının, her şartta metanetli olup sabretmesi ve ahde vefa göstermesiyle bağlantısı söz konusudur. Kişinin, Allah ile olan ahbine sadakat gösterdiği gibi diğer insanlarla yaptığı ahitlere de sadakat göstermesi, ahde vefadır. Bu manada takva sahibi olmanın bir gereği olan ahde vefa sadece bireysel değil toplumsal bir ahlâk kaidesidir.²⁰⁴

“İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takva sahibi (Allah’a karşı gelmekten sakınan) insanın davranışdır. Evlere kapılarından girin. Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”²⁰⁵ ayetinin tefsirlerinden anlaşıldığı üzere takvalı olmak, kişinin câhiliye döneminden kalma, mahremiyete ters düşen, insanları rahatsız eden, evlere kapılardan değil başka bir yerden girmek gibi bir takım anlamsız davranışlardan yüz çevirmesidir. Takvayla bağlantısı kurulan davranışın diğer bir tefsirine göre de takvalı olmak, kişinin uğursuzluk inancıyla evlere arka pencereden girmeyip ön kapılardan girmesi, ölçülü ve erdemli davranışlar sergilemek suretiyle Allah’a karşı saygılı olmasıdır. Hz. Peygamber’in (s.a.v.), “Ne sirâyet vardır ne de uğursuzluk”²⁰⁶ hadisi de bu ölçüyü gerektirmektedir. Ebû Abdillâh Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210), takvanın, Allah’ın emirlerini yerine getirip yasaklarından kaçınmak

²⁰¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 5: 215.

²⁰² Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 1: 153-154.

²⁰³ Bakara, 2/ 177.

²⁰⁴ Kurtubî, *el-Câmi ‘ li-ahkâmi'l-Kur’ân*, 2: 243.

²⁰⁵ Bakara, 2/189.

²⁰⁶ Buhârî, “Tıb”, 19; Müslim, “Selâm”, 112-114.

olduğunu ifade eder. Aynı zamanda takva, insanın gerek ahlâkî gerek amelî emirleri yerine getirerek²⁰⁷ felaha yani istediği şeye ulaşmasını sağlamaktadır.²⁰⁸ Bu ayette de takvanın bu yönü ortaya çıkmaktadır.

Medenî ayetlerde takva erdeminin karşılığı olan ahlâkî ilkelerden biri de doğru olma ilkesidir. Bu konuyla ilgili olan “*Ey İman edenler! Allah’a karşı takva üzere olun ve doğru söz söyleyin.*”²⁰⁹ ayetinin tefsirinden anlaşıldığı üzere takva sahibi olmak, aynı zamanda yalan sözden uzak durmayı, toplumda yayılan dedikodulara itibar etmemeyi, kötü zanna kapılmayıp doğruluğun peşinde olmayı ve hakka yönelik konuşmayı gerektirir. Çünkü yalan ve asılsız söylentiler, toplumu bozan bir virüstür. Doğru söz her hayrın başı olarak nitelenmiştir.²¹⁰

Takvanın davranış boyutuyla ilgisi kurulan “*...Allah’tan ve akrabalık (bağlarını kırmak)tan sakının.*”²¹¹ ayetinde akrabalık hukukuna dikkat etmenin, Allah’tan sakınmakla yan yana kullanılması, akraba hukuku konusunun ehemmiyeti açısından dikkat çekmektedir. Bir görüşe göre ayetin bu bölümü, câhiliye Araplarının birbirlerinden bir şey istediğinde “Allah adına ve akrabalık adına” ifadelerini kullanmalarıyla ilgilidir. Ayetin bu kısmıyla alakalı muteber yorumlara göre insan, adına yemin ettiği, bir şey talep ettiğinde adını andığı Allah’a karşı son derece saygılı olmalı, O’na karşı aykırılıktan kaçınmalıdır. Aynı şekilde gerektiğinde adına yemin edilen akrabalarla olan ilişkiyi koparmaktan da kaçınmalıdır.²¹² Başka bir yoruma göre de insan, Allah’tan başka hususlarda korktuğu gibi akrabalık ilişkisine dikkat etme hususunda da korkmalıdır.²¹³

Hz. Peygamber de (s.a.v.) “*Rahim (akrabalarla ilişkiyi sürdürmek), arşa asılı olarak şöyle der: Beni gözeteni Allah gözetsin, beni terk edeni Allah terk etsin!*”²¹⁴ buyurarak sıla-i rahmin, Allah katındaki önemine dair ikazda bulunmuştur. Yahudi iken hicretten sonra Müslüman olan Abdullah b. Selam’dan (r.a.) aktarılan bir rivayete göre de, Hz. Peygamber (s.a.v.), Medine’ye ilk ayak bastığında kendisine yönelenlere

²⁰⁷ Âli İmrân, 3/130, 200; Mâide, 5/35, 90; Hacc, 22/77.

²⁰⁸ Karaman vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 291; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 5: 287.

²⁰⁹ Ahzâb, 33/70.

²¹⁰ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 3: 48.

²¹¹ Nisâ, 4/1.

²¹² Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 2: 139.

²¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 7: 522.

²¹⁴ Müslim, “Birr”, 17.

akrabaya olan ilgiyi azaltmamayı emretmiştir.²¹⁵ Birbirleriyle yıllarca savaş halinde olan Evs ve Hazrec mensuplarının kökenlerinde akrabalık bağı olduğu düşünüldüğü zaman, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'ye ayak basar basmaz ilk nasihatlerinden birisinin akrabalık bağıyla ilgili olması, akrabalık ilişkilerinin bir toplum için ne kadar önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Akrabalık ilişkisine özen göstermek, şahsî olarak takvanın artmasına etki ettiği gibi, bir toplumun birbirine kenetlenmesine de etki etmektedir.

Medenî ayetlerden olan Hucurât sûresinin 12. ayetinde uzak durulması emredilen üç kötü ahlâkî ilke zikredilerek bu üç kötü ahlâktan uzak durulması suretiyle ayette yer alan “وَاتَّقُوا اللَّهَ” ifadesiyle takva sahibi olunması emredilmiştir. Ayette bu şekilde takva kavramına bir toplumu ıslah edecek farklı açılımlar kazandırıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki, “zannın bazısı” sahasına giren kötü zandır. Kötü zan, dış görünüşünde fiske emaresi olmayan bir Müslüman hakkında kötü düşündürmektir. Somut bir delil olmadan kalpte beliren bu kötü düşüncelerin gerçek olduğunu düşünmek, sakındırılan bir duygudur.²¹⁶ İkincisi tecessüstür. Tecessüs, insanların birbirinin ayıplarını, günahlarını ve gizli hallerini araştırmasıdır. Bu davranış, çirkin görülüp menedilmiştir.²¹⁷ Üçüncüsü ise, kişinin, başka bir kişinin gıyabında doğru olarak kötü konuşması anlamındaki gıybettir.²¹⁸ Bu üç kötü ahlâkî ilkenin en önemli ortak noktası da insanın toplum içindeki itibarına zarar vermesi, toplumda sevgi, saygı ve güven gibi duyguları zedeleyip derin problemlere yol açmasıdır. Bir sonraki ayette ise bu uyarılara dikkat edip takva sahibi olmanın, “en değerli olmak” unvanına vesile olduğu vurgulanmıştır.²¹⁹

Adaletli olmak da Medenî ayetlerde takvanın açılımlarından olan bir özelliktir. Hakkı sahibine teslim etme iradesi olarak da tarif edilen adalet kavramı, bir toplumun ahlâkî seviyesini belirleyen önemli bir faktördür. Adaletin bir toplumda olmaması, ahlâkî yoksunluğa ve kargaşaya yol açar.²²⁰ Adalet ilkesi, bir toplumda Allah'ın koymuş olduğu sınırlar çerçevesinde, insanların hürriyetine ve tasarruf hakkına yapılacak olan

²¹⁵ Ebu'l-Ferec Nüreddin Ali b. İbrahim el-Halebî, *es-Sîretü'l-halebiyye insânü'l-uyûn fî sîreti'l-emîni'l-ma'mûn*, thk. Abdullah Muhammed Halili, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2008), 2: 324.

²¹⁶ Cemâlu'd-dîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî, (Beyrut: Dâru'l-kitâbu'l-arabî, h.1422), 4: 151.

²¹⁷ Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 4: 152.

²¹⁸ Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 4: 152.

²¹⁹ Hucurât, 49/13.

²²⁰ Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 168-169.

olumsuz müdahaleye izin vermez. Medenî bir ayette “...Allah için hakkı ayakta tutun adaletle şahitlik eden kimseler olun herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun bu takvaya daha uygundur...”²²¹ ifadesiyle takvanın adaletle bağı kurulmuştur. Takva sahibi olmak, Allah’ın hakkını gözetmeyi gerektirdiği gibi²²² toplumun tüm fertlerinin de hukukunu gözetmeyi gerektirir. Kişinin, Allah’a karşı sorumluluklarının yanında dünya üzerindeki yaşayan tüm canlılara karşı bir sorumluluğu vardır. Takva sahibi olmak, zulümden, zorbalıktan ve haksızlıktan uzak durup adaleti gözetmektir. Çünkü zulüm, kötülük olarak nefsin bir emridir.²²³ Müminler, zulme uğrasalar da karşılarında olanlar kâfir de olsa, öfkeye kapılıp, ölçüyü kaçırarak; onların bedenlerine, kadın ve çocuklarına zarar veremezler. Müminler ne olursa olsun yalancı şahitlikte bulunamaz ve aşırı düşmanlıkla haram olan kötülükleri yapamazlar.²²⁴

Netice itibariyle hem Mekkî hem Medenî ayetlerde takva, emredilen bir ahlâkî ilkedir. Genel itibariyle Mekkî ayetlerde takva ve türevleri ile ferdî olarak Allah’tan korku duygusu temellenmiştir.²²⁵ Medenî ayetlerde ise takva kavramı, toplumun ıslahına vesile olacak bir takım ahlâkî ilkelerin çatısı konumunda ele alınarak anlam sahası genişletilmiştir.

2.2. İyilik Yapmak

İnsan, toplum içinde hayatını idame ettirir. Toplum içinde bir arada yaşamak, iyilik eden ve iyilik gören olmayı kaçınılmaz kılar. Tüm canlıların tabiatında iyilik yapmak vardır. Bir kişinin olumlu veya olumsuz halinden çevresindekiler de etkilenir. Bu bakımdan iyiliğin olmadığı kötülüklerin hâkim olduğu bir toplum düşünülemez. İyilik, en başta insanın yaratıcısına olan akidevî sorumluluklarını yerine getirmesidir.²²⁶ İyilik yapmaya yönelik farklı davranışlar, Mekkî ve Medenî ayetlerde sıkça emredilmiştir. Bu hususta da Mekkî ve Medenî ayetler arasında farklılık söz konusudur.

²²¹ Mâide, 5/8.

²²² Müslim, “İman”, 48-49.

²²³ Yûsuf, 12/53.

²²⁴ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerîm*, 3: 12.

²²⁵ Enbiyâ, 21/48-49.

²²⁶ Bakara, 2/177.

Bu konuyla ilgili olarak “...İyilik yapanları, ufak tefek kusurlar hariç, büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınanları ise daha güzeliyle ödüllendirecektir.”²²⁷ ayeti, iyiliği konu edinen Mekkî ayetlerdendir. Ayette iyilik yapmak, ihsan kelimesinin türevlerinden olan “ahsene” fiiliyle izah edilmiştir. Ahsene fiili, başkalarına iyilikte bulunmak, işini düzgün ve güzel yapmak anlamlarına gelmektedir.²²⁸ Mekkî ayetlerde iyilik yapmak fiili genel olarak ihsan kelimesi ve türevleriyle kullanılmıştır. Tefsirlerin birçoğuna göre bu ayette iyilik yapanlar, Allah’a şirk koştuktan uzak durup tevhid ilkesiyle hareket edenlerdir. Alacakları ödül ise cennettir.²²⁹

İhsan lafzının geçtiği bir diğer ayet olan Yunus sûresinin 26. ayetindeki “iyilik yapan” sınıfı, rivayetlere göre Abdullah b. Abbas, Lâ İlâhe İllallah diyenler olarak açıklamıştır.²³⁰ Ayet hakkında yapılan başka bir yorum ise, iyilik yapan sınıfın, amellerini layıkıyla düzgün bir şekilde yapanlar olduğu yönündedir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.), ihsan kavramını, Allah’ı görüyormuş gibi amelde bulunmak şeklinde tarif etmiştir. Allah’ı görüyormuş gibi davranmak da amelde ihlâsı ve ciddiyeti gerektirir.²³¹ Nahl sûresinin 90. ayetindeki ihsan kelimesi için de benzer yorumlar yapılmıştır. Hz. Ali’den (r.a.) nakledildiğine göre ihsan, ikramda bulunmak ve ahlâklı davranışlar sergilemektir. İhsan, teşvik edilen her iş olarak da tarif edilmiştir.²³²

Kur’ân’da maruf ve hayr kavramları da iyilikleri ve tüm faziletli davranışları ifade eden kavramlardır. İki kavram da hem Mekkî hem de Medenî ayetlerde geçmektedir. Maruf, akıl ve şariat kıstasında iyi olarak bilinen her bir davranıştır.²³³ Maruf kelimesi, tamamı Mekkî ayetlerden oluşan Lokmân sûresinde “iyi davranmak” ve “emredilmesi istenen iyilik” anlamlarında iki ayette yer almıştır.²³⁴ Hayır ise iyi ahlâka dair tutum ve davranışları karşılamakla beraber değerli mal anlamında da kullanılmış bir kavramdır.²³⁵ Mekkî ayetlerde yer alan hayır kavramlarının bazıları, kâmil bir müminin vasıflarını ve amellerini²³⁶ ifade etmektedir. Bazıları ise iyilik ve

²²⁷ Necm, 53/31.

²²⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 236.

²²⁹ Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*, 4: 189-190.

²³⁰ Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*, 2: 326.

²³¹ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, 4: 138.

²³² Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 10: 165-166.

²³³ İsfahânî, *Müfredât*, 561.

²³⁴ Lokmân, 31/15, 17.

²³⁵ Mustafa Çağrı, “Hayır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, 1998), 17: 43-46.

²³⁶ Enbiyâ, 21/90; Sâd, 38/46.

fazilet anlamlarının dışında mal, iyi at, vahiy, refah ve bolluk²³⁷ gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Yukarıdaki Mekkî ayetlerde yer alan iyiliğe dair kavramlar daha kapsamlı bir şekilde Medenî ayetlerde de yer almaktadır. İlk olarak ihsan kavramı ele alınacak olursa Bakara sûresinin 195. ayetinde ihsanda bulunan kulların Allah tarafından sevildiği belirtilmiştir. Bazı tefsirlere göre bu ayetteki ihsanda bulunanlar, her bakımdan Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket eden, Allah'ın farz kıldığı amelleri itinayla yerine getiren, ihtiyaç sahiplerine yardım ederek iyilik yapan, Allah'a hüsnü zanda bulunan, nafaka ve yardım edilecek olan kişilere ölçülü bir şekilde destek olan kimselerdir. Yani bazı tefsirlere göre müminlerin ihsanda bulunan anlamında muhsin bir kişi olabilmeleri için bu sayılan faziletlerle sahip olmaları gerekmektedir.²³⁸

Maruf kavramının Medenî ayetlerdeki içeriğine bakıldığında aile hukukunda olması gereken ölçüyü ifade eden bir kavram olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.²³⁹ Bazı Medenî ayetlerde ise maruf, Allah'a itaati içine alan tüm iyilikleri ifade eden yüksek ahlâkî değerler bütünüdür. Bu ayetlere göre İslâm toplumunun en az bir kısım fertlerinin, bu ahlâkî değerleri toplumun diğer fertlerine hatırlatması ve emretmesi gerekmektedir.²⁴⁰ Bu konu kapsamındaki hayır kavramı ise, bazı Medenî ayetlerde mal ve salih amel gibi anlamlarda kullanılmıştır.²⁴¹ *İçinizden hayra çağırın, iyiliği emredip kötülükten sakındıran bir topluluk bulunsun...*²⁴² ayetindeki hayır kelimesini Taberî, İslâm ve nizamı şeklinde tefsir etmiştir.²⁴³ Yani ahlâklı bir toplumun inşası, İslâmî bir nizam altında iyiliklerin yaygınlık kazanıp kötülüklerin ise engellenmesiyle tamamlanabilir.

İlk olarak Medenî ayetlerde zikredilen *birr* kavramı iyilik kapsamında değerlendirilen bir kavramdır. İyiliğin iman, amel ve ahlâk alanında ne olduğunu özetle ifade eden:

²³⁷ Sâd, 38/32; En'âm, 6/17; Nahl, 16/30; Sâd, 39/32; Âdiyât, 100/8; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 11: 287, 17: 196, 21: 194; 24: 567.

²³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 3: 595; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 1: 167; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 5: 296.

²³⁹ Bakara, 2/231, 232, 233; Nisa, 4/ 19; İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 324-325.

²⁴⁰ Âli İmrân 3/104; Tevbe, 9/71; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 1: 312.

²⁴¹ Bakara, 2/110, 272; Mâide, 5/48.

²⁴² Âli İmrân, 3/104.

²⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 7: 90.

“İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz (den ibaret) değildir. Asıl iyilik, Allah’a, ahiret gününe meleklerle, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar doğru olanlardır. İşte bunlar Allah’a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir.”²⁴⁴

ayetinde iyiliğin karşılığı olarak “الْبِرَّ” *birr* kelimesi kullanılmıştır. *Birr* kavramı, Mâide sûresinin 2. ayetinde günahın zıddı olarak zikredilmiştir. *Birr*, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “ahlâk güzelliği” olarak nitelediği,²⁴⁵ başta iman esasları olmak üzere bütün faziletli davranışları kapsayan bir kavramdır. *Birr* kavramını sadece iyilik veya erdem olarak tarif etmek, doğru olmakla birlikte bu eksik bir tarif olur.²⁴⁶ Ayette iyiliğin tarifinden önce, bunun yüzleri doğuya ya da batıya çevirmek olmadığı ifade edilmiştir. Yüzlerin doğuya ve batıya çevrilmesi, müminlerin ve ehl-i kitâbın ibadetlerindeki kible istikametiyle alakalıdır. Yahudiler ibadet ederken Beytü’l-makdis’e doğru, Hristiyanlar ise güneşin doğduğu tarafa doğru yönelirlerdi. Müslümanların kiblesinin Kâbe’ye doğru değiştirilmesi, Müslümanların sevincine; ehl-i kitabın ise tepkisine neden olmuştur. Ehl-i kitap, kendi yöneldikleri tarafın daha üstün olduğunu savunmuşlardır. Bu durum, tefsirlerde bu ayetin nüzul sebebi olarak ifade edilmiştir. Ayete göre esasen iyilik, herhangi bir tarafa teveccüh etmek değil, ayetin devamında zikredilen ilkeleri hayatta tatbik etmektir.²⁴⁷

Ayette *birr*’in ne olmadığı belirtildikten sonra *birr*’e erenlerin yani faziletli ve erdemli bir hayat yaşayan insanların, en başta iman esaslarını kabul ettikleri zikredilmiştir. Çünkü iman etmek, tüm faziletlerin başıdır. İman esaslarını kabul etmeyen insandan, dinî vazifeleri yerine getirmesi beklenemez. Yine ayete göre erdemli kişi iman ettikten sonra ibadet yükümlülüklerini yerine getiren, malından ve parasından cimrilik etmeyendir. Başta akrabaları olmak üzere yetimlere, kendisine yetecek kadar bir şeyi olmayan çevresindekilere ihtiyacından söz etmeyen yoksullara, misafirlerine ve

²⁴⁴ Bakara, 2/177.

²⁴⁵ Müslim, “*Birr*”, 14-15; Tirmizî, “*Zühd*”, 52.

²⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi ‘li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 2: 238; İzutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 315-320.

²⁴⁷ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, 5: 211; Kurtubî, *el-Câmi ‘li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 2: 238.

dilenen kimselere infakta bulunan; namaz ve zekât ibadetlerinin hakkını veren kişi, birr'e ermiş erdemli kişidir.²⁴⁸

Ayette de belirtildiği üzere sabır da birr'in kapsamına girmektedir. İnsan, yalnızca kendini iyi hissettiği, güzel günler geçirdiği zamanlarda değil; olumsuz hadiselerle maruz kaldığı, moralinin bozuk olduğu zamanlarda da Allah'a kulluk şuurunu diri tutmalıdır, hayat direncini düşürmemelidir. Maddî yoksunluğun, hastalıkların ve savaşların olduğu bir dönemde insanın, Allah'ın murat ettiği istikamette olması, sabırlı ve erdemli olduğunun kanıtı olmuş olur.²⁴⁹ Bu ayet, sahih itikat, toplumda ölçülü muamele ve nefis temizliği ana başlıklarını içermesiyle dosdoğru ve takvalı bir müminin özelliklerini genel hatlarıyla çizen bir ayettir.²⁵⁰ Bununla beraber bu ayet, genel olarak toplumsal duyarsızlığın, tamahkârlığın ve cimriliğin olmadığı müreffeh bir toplum inşa eden bir ayettir.

2.3. Yardımlaşmak

Toplumdaki fertlerin birbirine her türlü maddî ve manevî desteği yardımlaşma kapsamına girmektedir. Muhtaç olanın maddî olarak ihtiyacını gidermek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, bir kişiye de olsa faydalı bir bilgi öğretmek, yolda kalmış bir insana destek olmak vb. davranışlar iyilik ve yardımlaşma olup toplumun temelini oluşturan erdemlerdir. Hicret sonrası Medine'de İslâm toplumunun oluşum aşamasındaki en önemli dayanak ensar-muhacir dayanışmasıdır. Bu yardımlaşma ve dayanışma, İslâm'ın coğrafyalara yayılmasının da en önemli sebepleri arasındadır. Bu erdemler olmazsa toplum da olmaz.²⁵¹

Yardımlaşma konusunda Mekkî ve Medenî ayetler arasında kavram ve anlam sahası bakımından farklılık görülmektedir. Mekkî ayetlerde yardımlaşma ahlâkı, genel olarak insanların maddî birikimlerini ihtiyaç sahipleriyle paylaşmasını ifade eden infak kavramı kullanılarak izah edilmiştir. İnfak etmek, kişinin, farklı niyetlerden uzak bir şekilde, Allah'ın rızasını talep doğrultusunda, maddî birikiminden bir kısmını ihtiyaç sahipleriyle paylaşmasıdır.²⁵²

²⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 3: 338-343.

²⁴⁹ İstanbûlî, *Rûhu'l-beyân*, 1: 283.

²⁵⁰ Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 1: 194.

²⁵¹ Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 173.

²⁵² Mustafa Çağrı, "İnfak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22: 289-290.

Bu konudaki “*O iyi kullar harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında makul bir dengeye göre olur.*”²⁵³ ayeti infak kavramının yer aldığı ilk nazil olan Mekkî ayetlerdendir. Burada dikkat edilmesi gereken şey, Allah’ın infakı emretmeyip infak anlayışına bir ölçü koymasındır. Cömertlik, paylaşmak, ikram etmek gibi davranışlar câhiliye döneminde de mevcuttu. Hatta bu davranışlar asaletin üst boyutuydu. Câhiliyede cömert bir kişi, ne kadar şatafatlı ikram organizasyonu tertip ederse çevresindekiler ona o kadar hayranlık duyardı. Bundan dolayı cömert kişi, ailesinin bir sonraki gün faydalanacağı iaşesini hiç düşünmeden, savurganlık yaparak ikramda bulunurdu. Kur’ân, böyle bir infak ve paylaşma anlayışını kerih görmüştür. Kur’ân, güzel ahlâkî ilkeleri, içlerindeki parazitleri temizleyerek toplumda canlı tutmuştur.²⁵⁴

Mekkî olan Furkan sûresinin 67. ayetinde de infak etme erdemi, ölçüsüyle birlikte bir müminin önemli bir vasfı olarak zikredilmiştir. Helallerde de ölçüyü aşmak, gösterişe ve büyülenmeye sebebiyet verdiğinden dolayı mekruh görülmüştür. Bir rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.), defaatle yemek davetinde bulunan bir kişinin yaptığı bu davranışı, riya olarak değerlendirip doğru bulmamıştır.²⁵⁵

Yine bu konuyla alakalı olup Mekkî olan Sebe sûresi 39. ayet hakkında tefsirlerde, Allah’ın israf ve cimrilikten uzak durmak kaydıyla infak edenlere karşılıklıta bulunacağına dair yorumlar vardır. Allah, ölçüyü kaçırmadan infak eden kişiye dünyada maddî olarak karşılıklıta bulunur. Eğer böyle yapmazsa dünyada kulunun gönlüne kanaat zenginliği bahşeder ya da ahirette mükâfatını verir.²⁵⁶ Başka Mekkî ayetlerde de gizliden veya açıktan yapılan infakın, müminlerin en belirgin ahlâkî özelliklerinden biri olduğu zikredilmiştir.²⁵⁷

Medenî ayetler incelendiğinde ise yardımlaşma ahlâkı, daha geniş bir kapsamda değerlendirilmiştir. Mekkî ayetlerde kullanılan infak kavramı, Medenî ayetlerde de kullanılmıştır. Medenî ayetlerde müminlerin, Allah’ın düşmanlarıyla cihat etme yolunda harcama yapmaları,²⁵⁸ iş ve ticaretle meşgul olamayıp hayatını Allah’ın dinini

²⁵³ Furkan, 25/67.

²⁵⁴ İzutsu, *Kur’an’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 142-143.

²⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 24: 482.

²⁵⁶ Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmizi’t-tenzîl* (Beyrut: Dâru’l kitâbi’l-arabî, h.1407), 3: 586; Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*, 3: 501.

²⁵⁷ Şûrâ, 42/38; İbrahim, 14/31.

²⁵⁸ Bakara, 2/195; Enfâl, 8/60; Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 3: 583.

korumaya ve öğretmeye adanmış olan yoksullara yardım etmeleri,²⁵⁹ sevdikleri ürünleri bollukta ve darlıkta paylaşmaları,²⁶⁰ emredilmiştir. Bu şekilde infak ahlâkının içeriği genişletilmiştir. Bu kapsamda Medenî ayetlerde de vurgulanmış olan ve ele alınması gereken kavramlardan biri zekâtıdır. Yardımlaşma türlerinden olan zekâtın câhiliyedeki ve Mekkî ayetlerdeki anlam sahasının Medenî ayetlerde genişletilip bir ibadet ve sosyal düzen kuralı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu noktada zekâtın, câhiliyeden Medine dönemine kadar geçirdiği evreleri belirtmek, yardımlaşma hususunda ahlâk inşasının anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Câhiliye döneminde zekât kelimesine, “artmak, çoğalmak” gibi anlamlar dışında başka anlamlar yüklenmemiştir. Zekât kelimesi câhiliyede dinî bir kavram olmamasına rağmen Kur’ân bu kelimenin lügat anlamını bozmadan, maddî ve manevî faziletlerin artması şeklinde bir anlam yükleyerek tekrar toplumun karşısına çıkarmıştır. Zekâtın Kur’ân’da toplumsal bir ibadet anlamıyla kullanılması, câhiliyede paylaşma eyleminin hiç olmadığı anlamına da gelmemektedir. Câhiliyede de maddî birikimler bir şekilde paylaşılıyordu. Fakat İslâm, câhiliyedeki bu paylaşım kültürüne sadaka ve zekât şeklinde isimlendirip, toplumsal etki alanını daha çok genişletmiştir. Câhiliyedeki bu paylaşma âdeti, Medenî ayetlerin nüzulüyle birlikte tüm toplumu kapsayan, toplumda hiçbir kesimin çıkarına göre şekil almayan, keskin kuralları olan bir ibadet haline gelmiştir.²⁶¹

Mekkî ayetlerde zekât kelimesi ve türevleri farklı anlamlarla kullanılmıştır. Tefsir kitaplarındaki yorumlara binaen zekât, Mekkî ayetlerde, nefsi, şirkten ve tüm günahlardan temizlemek,²⁶² fitır sadakası vermek, bedeni temiz tutmak²⁶³ gibi manalar içermektedir. Tüm ayetleri Mekkî olan Enbiyâ sûresinde bazı peygamberlerden bahsedildikten sonra bu peygamberlere zekâtın emredildiği belirtilmiştir.²⁶⁴ Allah, bu ayetlerle daha önceki topluluklara da zekât ibadetini farz kıldığını buyurmuştur. Aynı zamanda bu ayetlerle Medine’de farz kılınacak olan zekât ibadetinin temeli atılmıştır.²⁶⁵

²⁵⁹ Bakara, 2/273; Karaman vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 427.

²⁶⁰ Âli İmrân, 3/92, 134.

²⁶¹ Şehmus Demir, “Kur’ân’da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2007): 13-15.

²⁶² A’lâ, 87/13; Karaman vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 605.

²⁶³ Meryem, 19/31; Nesefî, *Medârikü’t-tenzil ve Hakâiku’t-te’vil*, 1: 154.

²⁶⁴ Enbiyâ, 21/69-73.

²⁶⁵ Şehmus Demir, “Kur’ân’da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi”, 19.

Zekât, Medenî ayetlerde ise yalnızca müminlerin vicdanına bırakılmış, tavsiye edilen güzel bir davranış olmaktan çıkıp tüm toplumun sorumlu olduğu bir ibadet olmuştur.²⁶⁶ Hicretin ikinci senesinde farz kılınan zekât ibadetinin yerine getirilme şekli Hz. Peygamber'in uygulamalarında şekillenmiştir. Zekât ibadeti, Medenî ayet olan Tevbe sûresinin 60. ayetinde “sadaka” kavramıyla kullanılmış ve ayette kendilerine zekât verilebilecek olan kimseler zikredilerek bu ibadetin sınırları çizilmiştir. Neticede bu ibadet, bireysel şuura terkedilmemiş, İslâm devleti eliyle müesseseseleşmiştir.²⁶⁷

Medenî ayetlerde yardımlaşma ahlâkına dair kavramlardan biri de sadaka kavramıdır. Sadaka, hem zekât gibi zorunlu yardımları²⁶⁸ hem de gönüllü olarak yapılan yardımları kapsayan bir ahlâkî ilkedir. Ayrıca sadaka, sadece maddî yardımdan ziyade birçok iyiliği kapsamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.), müminin mümin kardeşine tebessüm etmesini, yoldan insanlara eziyet verecek şeylerin kaldırılmasını, yolunu kaybedene yardımcı olunmasını sadaka olarak saymıştır.²⁶⁹

Medenî ayetlerde sadaka verilmesi noktasında emir veya teşvik söz konusu olduğu gibi sadaka verilirken gözetilmesi gereken ölçüler de belirlenmiştir. Medenî ayetlerde sadaka adı altında yardımlaşma ahlâkında vurgulanan noktalardan biri samimiyettir. Toplumdaki tüm güzel ahlâkî davranışlarda aslolan samimi ve içten duygularla yerine getiriliyor olmasıdır. Bu kapsamda samimiyetin olmadığı yardımların boşa gitmesiyle ilgili olan “*Ey iman edenler! Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını insanlara gösteriş yapmak için harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak suretiyle boşa gidermeyin.*”²⁷⁰ ayetinde samimiyetin zıddından riya olarak bahsedilmiştir. Riya kelimesi, insanın, fiillerinde Allah’ı değil de çevresindeki insanları merkeze alması, insanın, menfaat ya da övünme isteği sebebiyle insanlara kendini sevdirmeye ve kabullendirmeye çalışmasıdır. Gazzâlî riyayı: “Riya, Allah'a yaptığı ibadet ile kulları kastetmektir.” şeklinde tarif eder.²⁷¹ İnsan, her ne yaparsa yapsın kendisini her daim gözetken ve yaptıklarına yalnızca kendisi karşılık verecek olan Allah için yapmakla, her amelinde muhlis olmakla mükelleftir. Riya, yalnızca Allah'a karşı yapılan bir samimiyetsizlik değildir. Riya, beşerî münasebetlerde samimiyetten uzak,

²⁶⁶ Bakara, 2/43, 110; Hac, 22/41; Mü'minûn, 23/4.

²⁶⁷ Şehmus Demir, “Kur’ân’da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi”, 20.

²⁶⁸ Tevbe, 9/60; Bakara, 2/271.

²⁶⁹ Tirmizî, “Birr”, 36.

²⁷⁰ Bakara, 2/264.

²⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ’u Ulûmi’-d-dîn*, 3: 647.

yapmacık ilişkiler meydana getirmektedir. Toplumda nifakı yayan ve tüm huzursuzluklara sebebiyet veren kötü özelliklerden bir tanesi de insanların riya eksenli amellerinin olmasıdır. Riya ve ikiyüzlülük toplumun birbirine olan samimiyetini, güvenini zedeleyen, millî ve manevî değerlerin suiistimaline sebebiyet veren kötü bir haslettir. Toplumda gösteriştan uzak, samimi muamelelerin olması ise akrabalık, komşuluk, dostluk gibi ilişkilerin sağlam bir zeminde, saygı ve sevgi çerçevesinde devamlılığını sağlar.

Yukarıdaki ayette müminlere kötü örnek olarak gösterilen kişiler, münafıklardır. Münafık, sadaka verdiği zaman riya ile yapar ve yardım ettiği kişiyi minnet altında bırakır. Münafık, bir mümin gibi infakta bulunur fakat bu yaptığı infak, altında ya bir menfaat ya da methedilme beklentisi barındırır. Bundan dolayı müminler de sadakalarını münafıklar gibi verirse hem sevap alamazlar hem de İslâm toplumunda çıkarıcılık baş gösterir.²⁷² “...Şayet onu (sadakayı) yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin için daha da hayırlıdır.”²⁷³ ayetinde de nafîle olarak sadakanın, verenin ihlasının korunması, alanın da töhmet altında kalmaması amacıyla gizli verilmesi daha faziletli görülmüştür. Farz olan zekâtın da açıktan verilmesi, toplumda kötü düşüncelere mahal verilmemesi açısından daha hayırlıdır.²⁷⁴

Medine’de yardımlaşma ahlâkının inşasındaki önemli bir detay da yapılan yardımın niteliğine dikkat çekilmesidir. Allah için verilen bir sadakada niyet ve gizlilik önemli olduğu gibi tasadduk edilen malın, gönül rahatlığıyla istifadeye elverişli olması da önemlidir. Zekât veya sadaka verilirken malın iyisinden verilmesi emredilen Bakara sûresi 267. ayetin nüzul sebebiyle ilgili olarak tefsirlerde bazı Müslümanların câhiliye âdeti olarak hurmalarının veya diğer mallarının en kötülerini sadaka olarak verdikleri rivayet edilir. Hz. Peygamber’in de çürük hurmasını tasadduk eden bir sahabîyi uyardığı ve bunun üzerine bu ayetin indiğı de rivayet edilir.²⁷⁵ Kişi ancak kendi hoşuna giden malını tasaddukta bulunduğı vakit hakkıyla yardım etmiş olur. Aksi takdirde bu yapılan yardım, Allah katında iyilikten de sayılmaz.²⁷⁶

²⁷² Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 5: 522.

²⁷³ Bakara, 2/271.

²⁷⁴ Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*, 1: 243; Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve Hakâiku’t-te’vîl*, 1: 221.

²⁷⁵ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, 7: 52; Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, 1: 261.

²⁷⁶ Âli İmrân, 3/92.

Medenî ayetlerde yardımlaşma, yalnızca maddî paylaşım anlamına gelmez. “İyilik ve takva hususunda yardımlaşın, günah ve düşmanlık yolunda yardımlaşmayın...”²⁷⁷ ayeti bu durumu ifade eder. Ayette Allah’ın hoş gördüğü ve emrettiği tüm hususlarda müminlerin birbirine yardımcı olması istenmiştir. Müminler, birr ve takva kavramlarının karşıladığı tüm iyi özellikleri önce kendi hayatlarında tatbik edip çevrelerine tavsiye ederek yardımlaşırlar. Allah’ın yasakları olan günahlardan kaçınarak zulüm ve düşmanlık hususunda ise asla yardımlaşmazlar.²⁷⁸

İyilik ve takvada yardımlaşmak farklı şekillerde de tarif edilmiştir. Mümin topluluğun, parçalarıyla birbirini kenetleyen bir bina gibi olması²⁷⁹ ve kendilerine karşı olan kuvvetlere karşı bir el gibi olmaları, toplumda bir âlimin, ilmini insanlara aktarması, varlıklı bir kimsenin malını paylaşması, sıhhati ve kuvveti yerinde olan bir gencin vakti geldiğinde savaş meydanlarında cihat etmesi bu tarif kapsamındaki ilkelerdir.²⁸⁰

2.4. Affedici Olmak

İnsan için kazanımı kolay olmayan erdemlerden birisi de affetmektir. Affetmek, yapılan hataları hafızalardan tamamen silmek demek değildir. Affetmek, kişinin kendisine yapılan hatadan ötürü hatalıya veya hatalılara karşı içinde oluşan öfke ve intikam gibi kötü duygulara hâkim olup merhametle karşılık vermesidir. Affetme erdemi merhameti barındırır. Affetmemek ise öfke ve kin gibi olumsuz duyguları barındırır.²⁸¹ Bundan dolayı affetmek, en büyük faziletlerden görülmüştür.

Kötülüğe iyilikle karşılık vermek ve affetmek, Mekkî ayetlerde övülen ve tavsiye edilen bir erdemdir. Fussilet sûresinin 34. ayetinde Mekke’de tebliğ sürecinde Hz. Peygamber’in (s.a.v.), müşriklerin yaptığı zulme sabretmesi ve müşriklerin uygunsuz hareketlerine karşı iyilikle mukabele etmesi tavsiye edilmiştir. Kötülüğü iyilikle savmak affetmekten daha da faziletli bir davranış olarak görülmüştür.²⁸² Başka ayetlerde ise müminlerin, öfkelerini bastırarak Allah’ın rızası hatırına af yolunu tutan

²⁷⁷ Mâide, 5/2.

²⁷⁸ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, 3: 5.

²⁷⁹ Buhârî, “Salât”, 88.

²⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 6: 47.

²⁸¹ Naime Demirhan, “Affetmek Nedir? İnsan Nasıl Affeder?”, (08.07.2023), <https://www.monapsikoloji.com/affetmek-nedir-insan-nasil-affeder/>

²⁸² Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, 8: 14.

güzel ahlâklı insanlar olduğu vurgulanmıştır.²⁸³ “Bir kötülüğe ancak ona denk bir kötülükle karşılık verilebilir; ama kim bağışlar, düzeltme yolunu tutarsa onun mükâfatını Allah verir.”²⁸⁴ ayetinde ise müminlerin, Mekke döneminde kendilerine yapılan kötülüklere misliyle karşılık vermeleri meşru kılınmıştır. Fakat tefsirlerde, bu durumda Allah’ın, ferdî bir kıstası değil de bağışlama yolunu tercih eden insanların izzetini artıracığına ve onları ahirette en güzel şekilde mükâfatlandıracağına dair rivayetler vardır.²⁸⁵ Allah’ın, suçları bağışlayan anlamındaki gafûr sıfatı, affetme ahlâkını kuşanmış bir müminde tecellî etmektedir. Bu sebeple beşerî af, ilahî affa sebep olmaktadır.²⁸⁶

Af ve hoşgörü ahlâkı, Medenî ayetlerde tekrarlanıp pekiştirilen bir ahlâkî ilkedir. Hz. Peygamber ve müminler, Mekke’de müşriklerin zorbalıklarına muhatap oldukları gibi Medine’de de Yahudilerin hasetlerine ve haince muamelelerine muhatap olmuşlardır. Yahudiler, tarih boyunca peygamberlerine ihanet ederek kitaplarındaki hükümleri tahrif etmiş bir topluluktur. Aynı şekilde Medine’de de baskın milliyetçilik duyguları, İslâm’ı kabul etmelerine engel olmuş; Müslümanların güçlenmesine ve artan başarılarına tahammül edemeyerek haset etmişlerdir. Böylesi sinsî bir düşmanlık karşısında dahi Allah, müminlere Yahudilere aldırış etmemeyi, Yahudilerden iman edenleri affetmelerini öğütlemiştir.²⁸⁷ Fakat şartlar gerektirdiğinde Allah’a iman etmeyen, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hükümlerine muhalefet eden ve müminlerle yapılan anlaşmalara sadakat göstermeyen ehl-i kitap ile savaşılması da emredilmiştir.²⁸⁸

Medine’de inşa edilen toplumda peygamberliğinin yanında komutan ve yönetici olan Hz. Peygamber’e de (s.a.v.) af yolu önerilmiş, bu da yöneticiler için örnek teşkil etmektedir. Bu konudaki “...Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile...”²⁸⁹ ayeti hakkında tefsirlerde belirtildiği üzere Hz. Peygamber’in, (s.a.v.) Uhud savaşında sonuna kadar durulması gereken mevzilerden dağılıp, sonra da geri dönen Müslümanlara yumuşak bir biçimde davranmasıyla alakalıdır. Eğer o zaman Hz. Peygamber (s.a.v.), müminlere sert

²⁸³ Şûrâ, 42/37; Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*, 4: 67.

²⁸⁴ Şûrâ, 42/40.

²⁸⁵ İstânbûlî, *Rûhu’l-beyân*, 8: 336.

²⁸⁶ Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 168.

²⁸⁷ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve Hakâiku’t-te’vîl*, 1: 435; Karaman vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 183-186.

²⁸⁸ Tevbe, 9/29.

²⁸⁹ Âli İmrân, 3/159.

muamelede bulunsaydı onlar utançlarından ötürü Hz. Peygamber'in yanına bir daha yaklaşamazlardı. Neticede İslâm cemiyetinde bir kopma meydana gelecekti. Bu sebeple ayette Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu tavrı övülmüş ve ümmeti için istiğfar tavsiyesi yapılmıştır.²⁹⁰

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere af ve hoşgörü ahlâkının İslâm toplumunun oluşumunda önemli bir yeri vardır. Af ve hoşgörü ahlâkının önemi bilhassa Hz. Peygamber (s.a.v.) şahsında Medenî ayetlerde vurgulanmıştır. Çünkü bir topluma önderlik edecek olan şahsın anlayışlı ve affedici olması; insanlara yumuşak bir üslupla muamele etmesi gerekmektedir. Bir toplum önderi ancak bu şekilde kitleleri etrafında tutabilir. Hz. Peygamber de tüm insanlığın önderi olduğu için affetme erdemini de içine alan büyük bir ahlâka sahiptir.²⁹¹

2.5. Ahde Vefa Göstermek

Yukarıda iyilik yapmak başlığı altında iyiliğin tanımıyla ilgili işlenen Bakara sûresinin 177. ayetinde iyiliğin ahlâkî tanımında ahde vefa da geçmektedir. Ahde vefa, insanın, Allah'a ve çevresindeki insanlara karşı söz, irade ve fiillerinde tutarlı ve dosdoğru olmasıdır.²⁹² Bu ayete göre iyi insan gerek yaratıcısına gerek insanlara söz verdiğinde veya adak adadığında onu yerine getirir. Doğru söz söyler ve emanete riayet eder.²⁹³

Toplum içinde yaşayan fertlerin, birbirlerine vaatlerde bulunmaları, anlaşma yapmaları, sorumluluk üstlenmeleri kaçınılmazdır. Sözleşen veya anlaşılan tarafların güven vermesi, toplumun düzeni açısından ahde vefa ilkesini muhafaza etmekle mümkün olur. Bu sebeple ahde vefa ilkesi, hususi olarak bireyleri değil tüm toplumu etkileyen bir ilkedir. Hz. Peygamber (s.a.v.), verilen söze sadakat göstermemeyi münafıklık alametlerinden saymıştır.²⁹⁴ Nifak hareketleri de toplumdaki huzur ve güven ortamını ifsat etmektedir. Hz. Peygamber de risalet öncesi bulunduğu çevrede sözlerine son derece güvenilen, verdiği kararlara adaletinden ötürü saygı duyulan bir insandı. Hayatı boyunca da bu istikametten ayrılmamıştır.²⁹⁵

²⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 9: 405; Kurtubî, *el-Câmi ' li-ahkâmi 'l-Kur'ân*, 4: 249.

²⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 9: 405; Kalem, 68/4.

²⁹² Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 180.

²⁹³ İstanbûlî, *Rûhu 'l-beyân*, 1: 282.

²⁹⁴ Buhârî, "İman", 24; Müslim, "İman", 106.

²⁹⁵ Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*; 2: 720.

Ahde vefa göstermek, Arap toplumunun uzak olduğu bir ahlâkî ilke değildi. Vefalı olmak, cömertlik gibi câhiliye toplumunun en önemli değerlerindendi. Bir insan, menfaat gözetmeksizin verdiği sözü tutmak uğruna hiçbir fedakârlıktan kaçınmazdı. Yani câhiliye toplumu, ahde vefa duygusuna aşına olan bir toplumdu. Fakat câhiliyedeki bu erdem, kabile sınırlarının ve kabileler arası anlaşmaların ötesine geçmeyen bir erdemdi. Kur'ân, tevhid ekseninde bu erdemin sınırlarını kaldırarak tüm insanları kapsayacak bir şekilde genişletti. Böylelikle İslâm toplumunda ahde vefa, hakiki anlamda insanî bir erdem haline getirildi.²⁹⁶

Ahde vefa ilkesi, Mekkî ve Medenî ayetlerde farklı kelimelerle ve farklı açılarla ele alınmıştır. Bu konuyla ilgili Mekkî ayetlerde hususen Allah adına yapılan yeminlere sadakat gösterilmesi; Allah'a, Resulüne ve dinine samimiyetle bağlılığın sürdürülmesi istenmiştir.²⁹⁷ Bu konuyla ilgili olan Mekkî ayetlerde detaya inilmeden insanlar arasındaki sözleşmelere sadakatin önemi üzerinde de durulmuştur.²⁹⁸

Medenî ayetler incelendiğinde hem Allah'a karşı hem de insanlara karşı olan sözlere sadakat ahlâkı, tekrar tekrar vurgulanarak pekiştirilmiştir. Aynı zamanda bu ahlâkî ilke, toplumsal yönleriyle Medenî ayetlerde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınarak zikredilmiştir. Bu konudaki *“Onlar ki iyice pekiştirdikten sonra da Allah'a verdikleri sözden dönerler, Allah'ın birleştirilmesini emrettiğini ayırırlar, yeryüzünde fesat çıkarırlar, işte sonunda zararlı çıkacak olanlar da yalnız bunlardır.”*²⁹⁹ ayetinde hüsrana uğrayacak sınıfın üç gayri ahlâkî özelliği vurgulanmıştır. Bu ahlâksızlıkların temelinde ise Allah'a olan sözlerini yerine getirmemeleri yatmaktadır. Sözden kasıt, Allah'a itaat hususunda olan söz ya da beşerî ilişkilerde Allah adı anılarak verilen sözdür. Sözlerini pekiştirdikten sonra bozan sınıfın toplumu karıştırmaya çalışan Yahudi âlimler, münafıklar veya kâfirlerden oluştuğuna dair yorumlar yapılmıştır. Bu kimseler, akrabalık ilişkilerini sürdürmemek, müminlerle münasebeti devam ettirmemek, peygamberler arasında ayırım yapmak, toplumu ifsat edecek her türlü şerre sebep olmak suretiyle Allah'ın birleştirilmesini istediği her şeyi keserler. Üstelik

²⁹⁶ İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 156-157.

²⁹⁷ Nahl, 16/91, 95.

²⁹⁸ İsrâ, 17/37; Me'âric, 70/32; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 3: 254.

²⁹⁹ Bakara, 2/27.

müminleri imanlarından koparmaya çalışırlar.³⁰⁰ Bu sınıfa mensup kişiler bu davranışlarını hiç çekinmeden tekrarlamaya da devam ederler.³⁰¹

Allah, müşriklerin ve Yahudilerin bu tavırlarına rağmen Müslümanlara yapılan anlaşmalara sadakat göstermelerini emretmiştir. Hatta Enfâl sûresinde Müslümanlar, müşrik veya Yahudi topluluklarıyla anlaşma yapıp da bazı açık belirtiler sebebiyle, onların anlaşmayı bozacağından şüphe duyduğu takdirde Hz. Peygamber'in ahdi feshettiğini onlara bildirmesi istenmiş; onlar, ahdin feshedildiğinden habersizken ansızın onlara saldırmak, ahde ihanet olarak sayılmıştır.³⁰²

Aynı şekilde Tevbe sûresinde de müşriklerin, Müslümanlara olan nefretinden dolayı ahitlerine sadık kalmaları akla aykırı olarak görüldüğü halde dürüst muameleye dürüstçe mukabelede bulunulması; bozgunculuklara ise anında karşılık verilmesi emredilmiştir.³⁰³ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.), Mekke'nin fethinin ön hazırlığı niteliğinde ve İslam'ın yayılma hızının artışıyla büyük bir etken olan Hudeybiye barış antlaşmasının tüm şartlarına sadakat göstermiştir. Bu antlaşma, Müslümanların aleyhine gibi görünen maddeleri sebebiyle sahabenin önde gelenlerinin dahi hazmetmekte zorlandığı bir antlaşma olmuştur. Örneğin, bu antlaşma gereği Hz. Peygamber (s.a.v.), Müslüman olsa dahi velisinden izinsiz bir şekilde Medine'ye sığınan bir kişiyi Mekke'ye iade etmek mecburiyetindeydi. Nitekim antlaşmaya sadık kalarak Mekke'den kendilerine Müslüman olarak gelen Ebû Cendel isimli sahabîyi babasına teslim etti.³⁰⁴ Fakat müşrikler, kendi tarafında olan Bekiroğullarının, Hz. Peygamber'in tarafında olan Huzâa kabilesine yaptıkları haksız saldırıya destek verdiğinden dolayı Hz. Peygamber ayet gereği Hudeybiye barış antlaşmasını feshetti ve Mekke'nin fethi için hazırlıklar bilfiil başladı.³⁰⁵

Sözleşmelere bağlılık konusundaki ayetlerde ahit yerine akd lafzı da kullanılmıştır. Bu konudaki “*Ey iman edenler sözleşmeleri yerine getirin...*”³⁰⁶ ayetindeki akd, güven teminiyle yapılan sağlam sözleşmedir. Ayetin tefsirlerinde akd

³⁰⁰ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 1: 75; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 1: 65; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 94.

³⁰¹ Enfâl, 56.

³⁰² Enfâl, 8/58; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15: 497.

³⁰³ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 3: 72.

³⁰⁴ Bûtî, *Fıkhü's-sîre*, 305-307.

³⁰⁵ Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 2: 238.

³⁰⁶ Mâide, 5/1.

kavramıyla ilgili yorumlardan bir tanesi de kişinin, alışveriş, nikâh, boşama, kiralama gibi hususlarda yapmış olduğu kişilerarası hukukî muamelelere bağlı olmasıdır. İnsanların sadece uluslararası antlaşmalara ya da bireysel olarak yalnızca Allah’a olan kulluk ve itaat anlamındaki akitlerini yerine getirmeleri İslâm toplumunun tesisi ve düzeni için yeterli olmaz. Toplum emniyeti için muhakkak insanların kendi aralarındaki sözleşmelere de riayet etmesi gerekmektedir.³⁰⁷

Bazı Medenî ayetlerde yer alan adakları yerine getirme ve akitlere riayet hususları da bu başlık kapsamındadır. Adak, ilgili ayetlerde *nezr* lafzıyla yer alır.³⁰⁸ Adak, kişinin, esasen yükümlülüğünün dışında olup kendisine vacip kıldığı bir ibadettir. Adağın, namaz, oruç ve kurban gibi farz veya vacip türünde bir ibadet olması gerekmektedir. Kıyametin hallerinden sakınan müminler, adak türündeki ahitlerine de sadakat gösterirler.³⁰⁹

2.6. İnsanlara Değer Verip Onları Dikkate Almak

İnsanların bir arada huzur ve barış içinde yaşamasının gerektirdiği tüm nezaket kuralları, âdâb-ı muâşeretî meydana getiren kurallardır.³¹⁰ İnsanlarla saygı çerçevesinde konuşma, misafirlikte ölçülü tavır takınma, özel hayata saygı duyma, izin isteme, selamlaşma, küsleri barıştırma gibi insana değeri konu alan âdâb-ı muâşeret kuralları, Medenî ayetlerde İslâm toplumunun ahlâkî inşası açısından vurgulanan kurallardır.

En başta anne ve babaya olmak üzere insanlara karşı yumuşak muamelede bulunmak ve alçakgönüllü bir tavır sergilemek, insanlara değer vermek açısından Mekkî ayetlerde temellenmiş ahlâkî vasıflardır.³¹¹ Mekkî ayetlerde temellenen insana değer ilkesi, Medenî ayetlerde farklı içeriklerde ele alınarak İslâm toplumu, insana değer kapsamına girecek tüm hassasiyetler hususunda eğitilmiştir.

Medenî ayetlerin insan ilişkilerini ıslahı kapsamındaki “*Size bir selâm verildiğinde ya daha güzeli ile veya dengi ile cevap verin.*”³¹² ayetinde bu alanla ilgili olan selâm verme adabı öğretilmiştir. Ayette selâm verme fiili için, *tahtıyye* kelimesi

³⁰⁷ Kurtubî, *el-Câmi` li-ahkâmi'l-Kur`ân*, 6: 32; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 1: 505; Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te`vîl*, 1: 423.

³⁰⁸ İnsan, 76/7; Hacc, 22/29.

³⁰⁹ Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3: 727-728.

³¹⁰ Fatma Tunç Yaşar, “Âdâb-ı Muâşeret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 1: 34.

³¹¹ İsrâ, 17/23; Lokman, 31/17-19.

³¹² Nisâ, 4/86.

kullanılmıştır. Câhiliye Arapları, bir ortamda karşılaştıklarında tahiyye kelimesinin bir türevini kullanarak *hayyâkellâh* yani “Allah ömrünü uzun kılsın” diyerek selamlaşırlardı. İslâm’dan sonra ise uzun ömür temennisi, Hz. Peygamber’in öğrettiği şekilde selâm verme ile değiştirildi. Yani ayette tahiyye kavramı, içeriği değiştirilmiş bir şekilde kullanılmıştır.³¹³ Selâmlaşmak toplumda insanların birbirine verdiği değeri ifade eder. Selâmlaşmak, sevgi ve saygı temeline dayanan insanî ilişkilerde atılan ilk adımdır. Selâmlaşmak, insanların birbirini dikkate alıp değer vermesinin bir tezahürüdür. Hz. Peygamber (s.a.v.), selâmlaşmayı yaygınlaştırmanın, insanlar arasındaki sevgiye etki ettiğini ve karşılıklı sevgi olmadan da kâmil manada bir iman olamayacağını ifade etmiştir.³¹⁴ Bu sebeple selâmlaşmak, Medine’de inşa edilen önemli toplumsal ahlâkî ilkelerdendir.

Yukarıdaki ayete göre toplumda dikkat edilmesi gereken şey, verilen selama en azından misliyle karşılık verilmesidir. Bir kişiye “selâmün aleyküm” denildiği zaman o kişi, “aleyküm selâm” dediğinde selâma misliyle karşılık vermiş olur ki fikhî bir kaide olarak selâm vermek, sünnet olduğu gibi selâmı almak ise kişinin üzerine farzdır. Kişi, “aleyküm selâm ve rahmetullah” şeklinde ziyadesiyle selâma mukabelede bulunursa yani selam veren kişiye rahmet dileyerek aldığı selamı dua ile bitirirse ayette ifade edildiği üzere selâma daha iyisiyle karşılık vermiş olur.³¹⁵

Nûr sûresinin 27. ayetinde insanların mahremiyetini dikkate almak açısından evlere girerken müsaade istemeyip selam vermeden girmek yasaklanmıştır. Sonraki ayette ise evlerden izin alınamazsa girilmeyip geri dönülmesi istenmiştir. Nitekim Hz. Peygamber’in de (s.a.v.) sahabîlerin evine girerken izin istediği rivayet edilir.³¹⁶

İslâm toplumunun temelini oluşturan en önemli etkenlerden birisi kardeşlik ilkesidir. Hz. Peygamber (s.a.v.), Medine’de İslâm toplumunun inşasına ensar-muhacir kardeşliğinin tesisiyle başlamıştır.³¹⁷ Kur’ân literatüründe kardeşlik, câhiliyede olduğu gibi sadece kabilesinden olanı önemsemek değil; kabile, soy, ırk gözetmeksizin insanlara değer vermektir. Bu kapsamdaki “Müminler ancak kardeşirler, öyleyse

³¹³ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve Hakâiku’t-te’vîl*, 1: 380.

³¹⁴ Müslim, “İman”, 93.

³¹⁵ Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve Hakâiku’t-te’vîl*, 1: 380.

³¹⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 12: 215-216.

³¹⁷ Apak, *Siyer-i Nebî*, 190.

*kardeşlerinizin arasını düzeltin...*³¹⁸ ayeti gereği müminlerin kardeşlik müessesesine zarar gelmemesi için daima teyakkuz halinde olmaları gerekmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.), müminleri, bir uzvu rahatsız olduğunda kendi de rahatsız olan bir vücuda benzetmektedir.³¹⁹ Bu sebeple İslâm toplumunda küs kalmamak önemli olduğu gibi başkalarının küs kalmasına göz yummamak da önemlidir.

2.7. Güzel Söz Söylemek

Konuşma üslubu, iletişimde önemli bir yere sahiptir. İnsanî ilişkilerde sevgi ve saygının devamında, konuşulan şeyin daha etkin bir şekilde karşı tarafa geçip geçmemesinde konuşma üslubunun önemli bir etkisi vardır. Bu etki, toplumu kendine çekip eğiten tüm peygamberlerin hayatında da gözlemlenebilir. Kur'ân'da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) fiilî ve kavî olarak yumuşak muamelesi sebebiyle insanları kendisinden uzaklaştırmadığı belirtilir.³²⁰

Güzel konuşma ahlâkı, bazı Mekkî ayetlerde farklı kavramlarla farklı açılardan ele alınmıştır. Tâhâ sûresinde Hz. Mûsâ'nın (a.s.) kardeşi Hz. Hârûn (a.s.) ile beraber Firavun'a yapacakları tebliğde kavî-i leyyin ile yani yumuşak bir şekilde konuşarak muamelede bulunmalarının emredildiği belirtilerek, müşriklerin bulunduğu toplumda Hz. Peygamber'e de bu yöntemle hareket etmesi öğütlenmiştir.³²¹ Bu konuda İsrâ sûresinde geçen kavî-i kerîm lafzıyla anne ve babaya bakıma muhtaç olduklarında bir kölenin sert tavrılı efendisine olan hitabı gibi yumuşak sözlerle hitap etmek;³²² yine aynı sûrede geçen kavî-i meysur lafzıyla ise yardım isteyen bir düşküne yardımda bulunulamıyorsa ona gönül alıcı ve teselli edici sözlerle hitap etmek emredilmiştir.³²³

Yukarıdaki Mekkî ayetlerle temellenen güzel konuşma ahlâkı, bazı Medenî ayetlerde kavî-i maruf lafzıyla inşa edilmiştir. Bakara sûresi 263. ayetindeki sadakayı başa kakmaktan daha hayırlı olan maruf söz, tefsirlerde sadaka talep eden kişiye gönül

³¹⁸ Hucurât, 49/10.

³¹⁹ Müslim, "Birr", 66.

³²⁰ Âli İmrân, 3/159; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 2: 105.

³²¹ Tâhâ, 20/44; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 18: 313.

³²² İsrâ, 17/23; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 3: 19.

³²³ İsrâ, 17/28; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 17: 432.

alıcı sözler söylemek, dua etmek, isteyenin ısrarcı tavırlarına müsamaha göstermek ve isteyenin fakirliğini örtmek olup toplumda yaymamaktır.³²⁴

2.8. Emanete Sadakat

Emanete sadakat, güvenli bir toplumun en önemli özelliklerindendir. Allah'ın lütfunu hak edecek bir müminin en önemli vasıflarından bir tanesi de emanete sadakattir. Bu konudaki “*O müminler emanetlerine ve ahitlerine sadakat gösterirler.*”³²⁵ ayeti lafzen biri Mekki diğeri de Medeni olmak üzere iki sûrede yer almıştır. Bu ayete göre müminler, emanet kapsamına giren her şeye değer vererek sahip çıkarlar.³²⁶

Emanete sadakat ahlâkı, Medeni olan iki ayette iki farklı açıdan ele alınıp pekiştirilmiştir. Bakara sûresi 283. ayette borca sadık kalarak emanete riayet etmek emredilmiştir.³²⁷ Nisâ sûresi 58. ayette ise toplumda bir görevi en iyi bilip yapan kişiye tevdi etmek suretiyle emanete sahip çıkılması emredilmiştir. Emaneti ehline vermek, insanlık tarihi boyunca toplumların huzur ve refahının kilit noktası olmuştur. Bu güzel ahlâkın tam zıddı olan liyakatsizlik ve adam kayırma gibi gayri ahlâkî özellikler ise toplumdaki huzursuzlukların en önemli sebepleri arasındadır.³²⁸

Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber (s.a.v.), Kâbe'nin bakımından sorumlu olan Osman b. Talha'dan Kâbe'nin anahtarını istediğinde Hz. Peygamber'in amcası Abbas, Kâbe'ye bakım görevinin Osman b. Talha'dan alınıp kendisine verilmesini Hz. Peygamber'den talep etti. Osman b. Talha da bu istekten rahatsız oldu. Bu olay üzerine toplumun emaneti olan bir vazifenin, ehline tevdi edilmesi gerektiğinin konu edildiği Nisâ sûresi 58. ayetin nazil olduğu rivayet edilir.³²⁹

2.9. Merhametli Olmak

Merhamet, Allah için kullanıldığında Allah'ın canlılara ihsanda bulunmasıdır. Allah, Rahman ismiyle dünyadaki tüm insanlara; Rahîm ismiyle ise ahirette sadece

³²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 5: 520; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 1: 258.

³²⁵ Me'âric, 70/32; Mü'minûn, 23/8.

³²⁶ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 2: 460.

³²⁷ Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 1: 272.

³²⁸ Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 82.

³²⁹ Kâdî, *Esbâb-ı Nüzul*, 113.

mümin kullara ihsanda bulunup merhamet gösterendir. Merhamet, insan için kullanıldığında ise insanın nazik ve şefkatli olmasıdır.³³⁰

Bazı Mekkî ayetlerde merhamet kavramı ve türevleri, başta Allah'ın kullarına şefkati,³³¹ müminlerin birbirine tavsiye ettiği bir ahlâkî özellik,³³² anne ve babaya karşı takınılması gereken şefkatli bir tavır olarak³³³ yer almaktadır.

Medenî olan “*O, Allah'ın elçisi Muhammed'dir. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert kendi aralarında ise merhametlidirler...*”³³⁴ ayetinde merhamet ahlâkı, toplumsal yönüyle tekrardan vurgulanmıştır. Ayette Hz. Peygamber ile bulunanlardan kastedilenin, sahabe olduğu ifade edilir. Bazı tefsirlerde de Hz. Peygamber ile bulunanların bütün müminler olduğu ifade edilmiştir. Müminler, dinlerine muhalif olanlara, Allah'a ve peygambere düşmanlık besleyenlere gerektiğinde sert ve acımasız oldukları gibi kendi aralarında da kardeşlik, şefkat ve tevazu hâkimdir. Müminlerin arasındaki merhamet, menfaat esaslı değil; Allah rızası esaslıdır. Rivayete göre ashâbın içindeki sevgi ve merhametin çokluğu, onlara birbirlerini her gördüklerinde musafaha yaptırmıştır.³³⁵

2.10. Doğru ve Adil Olmak

Adalet, “*her şeyi ait olduğu yere koymak*” şeklinde tarif edilmiştir.³³⁶ Kur'ân'ın öğrettiği adalet, yönetici, yönetilen, zengin, fakir, mevki sahibi olan veya olmayan ayrımı yapmaksızın herkese hakkı olanı teslim etmektir.³³⁷

Kur'ân'da adalet ilkesi, *kıst* ve *adl* kavramlarıyla yer almıştır. Bu kavramlardan, Allah'ın hesap günündeki adaleti ve dünyada insanların arasındaki muamelelerde uygulanması gereken adalet anlaşılmaktadır.

Adaleti konu alan Mekkî ayetlere bakıldığında Allah'ın kullarına ahirette adaletli davranacağını belirten ayetler çoğunluktadır.³³⁸ Allah'ın fiillerinde olduğu gibi

³³⁰ İsfahânî, *Müfredât –Kur'an Kavramları Sözlüğü-*, 347-348.

³³¹ En'âm, 6/54.

³³² Beled, 90/17.

³³³ İsrâ, 17/24.

³³⁴ Fetih, 48/29.

³³⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 16: 292; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 3: 344; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 5: 132; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 48.

³³⁶ Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 169.

³³⁷ Feyizli, *Kur'ân'da Ahlâk ve Hukuk*, 117.

kelamında da doğruluk ve adalet mevcuttur. Buradaki doğruluk ve adaletten kastedilen, Allah'ın kelamında bulunan hükümlerdeki doğruluk ve adalettir.³³⁹ Allah, adalet sahibi olduğu gibi yarattıklarının da kendi aralarında adaletten ayrılmamalarını emretmektedir. Adaleti gözetmek, ilahî ahlâk olduğu gibi nebevî ahlâkın da önemli bir parçasıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.), dinin tebliğinde ve insanlar arasındaki davalarda adaleti gözetmekle görevlendirilmiştir.³⁴⁰ Mekkî ayetlerden olan A'râf sûresinin 29. ayeti ve Nahl sûresinin 90. ayetlerinde Allah, tüm insanlara adaleti gözetmeyi emretmiştir. Sahabeden Abdullah b. Abbas, Allah'ın bu ayetlerdeki adaleti ifade eden *kıst* ve '*adl*' lafızlarıyla *Lâ İlâhe İllallah* demeyi emrettiğini ifade etmiştir. Taberî ise, '*adl*' ifadesini Allah'ı tanıyıp şükretmek suretiyle insafli olmak şeklinde tarif etmiştir. Bu lafızların, genel anlamda adaleti ifade ettiğini belirten görüşler de vardır.³⁴¹

Adalet ahlâkının değinildiği Medenî ayetler incelendiğinde ise ilahî veya nebevî adaletten ziyade detaylı bir şekilde toplumsal adalete vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Alışveriş veya paylaşım gibi muamelelerde tartıyı doğru ve ölçülü yapmak, yakınların aleyhine de olsa hukukî muamelelerde adaletten ayrılmamak, adaletli bir toplumun başlıca özelliğidir.³⁴² Ayrıca kendilerine zarar vermemiş, kendilerini zamanında yurtlarından kovmamış müşriklere muamelede bulunurken adaletli olmak, İslâm toplumunun alıkonulduğu bir haslet değildir.³⁴³

Medenî olan Nisâ sûresinde, muhakeme esnasında bir müminin, kendi aleyhine, ebeveyni veya yakın akrabaları aleyhine de olsa adaletle şahitlikte bulunması gerekmektedir. Kişinin kendi aleyhine de olsa adaletle şahitlikte bulunması demek, muhakeme esnasında kendi aleyhine olan şeyi ikrar etmesidir. Kur'ân'da kendi, yakınları veya toplumda itibarlı bir zengin zarar görmesin diye yalancı şahitlikte bulunmak, bir müminin ahlâkıyla bağdaşmayan bir özellik olarak görülmüştür.³⁴⁴

³³⁸ Yunus, 10/4, 47, 54; Enbiyâ, 21/47.

³³⁹ En'âm, 6/115; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 2: 69.

³⁴⁰ Şûrâ, 42/15; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 8: 27.

³⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 17: 279; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 20: 259-260; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10: 165.

³⁴² En'âm, 6/152; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 2: 189.

³⁴³ Mümtetine, 60/8; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 4: 270.

³⁴⁴ Nisâ, 4/135; Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 1: 404.

Boşanma muamelesinde de adalet sahibi iki kimsenin şahitlikte bulunması mendup olarak görülmüştür. Bu şahitlerin de şahitliklerini dosdoğru yapmaları gerekmektedir.³⁴⁵

Müminlere, öfkeli olduğu müşrik veya herhangi topluluğa dahi adaletle hükmetmeleri emredilmiştir. Çünkü insanî ilişkilerde yoğun duyguyla hareket etmek, ölçülü ve adaletli kararlar alınmasının önünde bir engel olabilir. Örneğin, öfkeden dolayı ahitleri bozmak veya bir kâfire işkence yapmak, adaletten ayrılmak olarak görülmüştür. Adaletten ayrılmak, bir mümini takvadan uzaklaştıran etkenlerdendir.³⁴⁶

³⁴⁵ Talâk, 65/2; Nesefî, *Medârikü 't-tenzîl ve Hakâiku 't-te'vîl*, 3: 497.

³⁴⁶ Mâide, 5/8; 11: 320; Beyzâvî, *Envâru 't-tenzîl ve Esrâru 't-te'vîl*, 2: 117.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDENÎ AYETLERDE TOPLUM AHLÂKININ İNŞASINDA SAKINDIRILAN KÖTÜ HUY VE DAVRANIŞLAR

Çiftçilerin, topraktan bir mahsul elde etmek için toprağa tohum ekip düzenli bir şekilde ekilen tohumu sulamaları gerekmektedir. Mahsul elde etmek için bunların yanında yapmaları gereken önemli bir görev ise, yetişmekte olan bitkinin çevresinde biten ve bitkinin nitelikli bir şekilde büyümesine engel olan otları, düzenli bir şekilde topraktan temizlemektir. Böyle bir yol izlenilmediği takdirde ne kadar bakım yapılırsa yapılsın topraktan verim alınamama ihtimali yüksektir. Bir toplumda güzel ahlâkî tavırların bir meleke haline gelmesi için zararlı otların temizlenmesi örneğinde olduğu gibi o toplumun gayriahlâkî tavırlardan temizlenmesi gerekmektedir. Kötü ahlâka örnek olan davranışlar, iyiliklerin değerine de etki edebilmektedir. Haset etme, kan dökme, sövme, iftira atma, haksız kazanç peşinde koşma gibi kötü ahlâkî vasıfların, iyiliklerin değerini ve ibadetlerin sevabını yok etmesi, bu etkiye örnek olarak gösterilebilir.³⁴⁷

Kur’ân’da hem emredilen ahlâkî ilkeler hem de sakındırılan gayri ahlâkî ilkeler mevcuttur. İkinci bölümde ahlâk inşası açısından Kur’ân’da emredilen güzel hasletler esas alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Kur’ân’da sakındırılan ahlâkî ilkeler esas alınacaktır.

3.1. Fücür ve Fısk

Fücür, insanın, fitratına yerleştirilmiş olan kötü duyguların esiri olup³⁴⁸ Allah’a isyanda hiçbir sınır tanımamasıdır. İsfahânî’nin ifadesiyle, fücür, “din perdesinin yırtılmasıdır.”³⁴⁹ Fücür kavramı ve türevleri bu anlamıyla sadece Mekkî ayetlerde yer

³⁴⁷ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 44; Müslim, “Birr”, 59.

³⁴⁸ Şems, 91/8.

³⁴⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 626.

almış ve kâfirlerin ameli için kullanılmıştır. Mekkî ayetlerde doğru yoldan sapmak,³⁵⁰ günahlarda ısrar etmek,³⁵¹ bozguncu olmak,³⁵² nankör olmak³⁵³ gibi davranışlar fücür kapsamında değerlendirilmiş ve bu amel sahiplerinin kötü bir akıbetinin olacağı vurgulanmıştır.³⁵⁴

Fücür kavramıyla yakın anlamlı olan fîsk kavramı da doğru yoldan sapmak ve Allah'a isyan mahiyetinde olan her davranıştır. Fîsk Mekkî ve Medenî ayetlerde yer alan ve içtimai hayatla ilgili olan ahlâkî bir kavramdır. Ayrıca fîsk, müşriklerin, münafıkların ve ehl-i kitabın olduğu gibi Müslümanların da ma'siyet içeren davranışlarını nitelendiren bir kavramdır.³⁵⁵

Bu konuyla alakalı Mekkî ayetler incelendiğinde insanların çoğunun kendilerine deliller ve uyarıcılar geldikten sonra günahlardan sakınma hususunda Allah'a verdikleri sözleri bozmaları, fîsk olarak değerlendirilmiştir.³⁵⁶ En'âm sûresinde Allah'ın ismi anılmadan, Allah'tan başka edinilen putlar adına hayvanların kesilmesi ve o hayvanların etinden yenilmesi fîsk olarak nitelenmiştir.³⁵⁷ Kehf sûresinin 50. ayetinde ise fîsk, İblîs'in Allah'ın emrine olan isyanını ifade eden bir kavramdır.³⁵⁸

Medenî ayetler incelendiğinde fîsk kavramının içtimai olarak anlam alanı genişlemiştir. Bakara sûresinin 282. ayetinde borç ilişkilerinin güvence altına alınması için yazıcı ve şahit görevlendirilmesi tavsiye edilmiştir. Borç muamelesinde borçlunun borcu ödeyememesi halinde borcu ödeyecek olan kefil tayin edilmektedir. Bu durumda borç veren ve alan kişilerin, akitlerinde dürüst olmamaları; şahitleri, yazıcıları ve kefilleri zor durumda bırakıp baskı altına almaları fîsk olarak nitelenmiştir.³⁵⁹

Nûr sûresi 4. ayette namuslu bir kadına zina iftirasında bulunup dört tane şahit getiremeyen ve kendisine seksen sopa cezası verilen kişi, fasık yani fîsk işleyen kişi

³⁵⁰ Abese, 80/42; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, 5: 288.

³⁵¹ Kıyâme, 75/5; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 24: 53.

³⁵² Sâd, 38/28; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 3: 570.

³⁵³ Nûh, 71/27.

³⁵⁴ İnfitâr, 82/14.

³⁵⁵ Ali Şafak, "Fîsk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13: 37.

³⁵⁶ A'râf, 7/102; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, 3: 26.

³⁵⁷ En'âm, 6/121, 145; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 3: 180, 194.

³⁵⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 18: 42.

³⁵⁹ Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 446-448.

olarak nitelenmiştir. Böyle bir kişinin muamelelerde şahitlik hakkı da elinden alınmıştır.³⁶⁰

Toplumsal ahlâkî ilkelerin fazlaca vurgulandığı Hucurât sûresinde, fillerin ve olayların iç yüzünü kavramadan, insanları hedef göstererek toplumu tetikleyecek şekilde yanlış bir yorumda bulunup yalan haber üretmek, fasıklıktan sayılmıştır. Bu noktada İslâm toplumunun üzerine düşen vazife, üzerinde fisk alameti olan kişilerin yaymış olduğu bir haberin iç yüzünü araştırmaktır. Her söylenilene inanıp kişilere ve olaylara karşı tavır almak doğru bir yaklaşım değildir.³⁶¹

Medine'deki Yahudilerin önde gelenlerinin, Hz. Peygamber'i dininden döndürmek ve Allah'ın hükümlerini ifsat etmek için girişimde bulunmaları;³⁶² Müşriklerin ahitlerine sadık olmayıp samimiyetsiz davranmaları;³⁶³ münafıkların ise toplumda kötülükleri emredip imandan ve tüm hayırlı işlerden hem kendilerini hem de başkalarını alıkoymaları, fasıklık olarak nitelenmiştir.³⁶⁴ İslâm toplumu, bu ayetlerle hem fisktan sakındırılmış hem de fiska karşı tavır almayı öğrenmiştir.

3.2. Zulmetmek

Zulüm, adalet kavramının karşıtı olarak insanın, kendisine, yaratıcısına ve çevresine karşı belirlenmiş olan görevlerini kötüye kullanması, haktan yüz çevirmesi ve zorbalıkta bulunmasıdır.³⁶⁵

Mekkî ayetlerde zulüm kavramı çeşitli anlamlarda zikredilmiştir. Allah'tan başka bir varlığa ibadette bulunup dua etmek ve şirk içeren tüm davranışlarda bulunmak büyük bir zulüm olarak nitelenip yasaklanmıştır. İnsan, Allah'tan başkasına boyun eğip şirk koştığında Allah'ın hakkını başkasına verip yersiz bir davranışta bulunarak zulmetmiş olur.³⁶⁶

Mekkî ayetlerde Kur'ân'ın, Hz. Peygamber'in sözü olduğunu iddia edip Allah'a haksızlık eden, insanları Allah'ın dininden uzaklaştırmak için her türlü imkânını

³⁶⁰ Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 3: 279.

³⁶¹ Hucurât, 49/6; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 3: 350.

³⁶² Mâide, 5/49; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 1: 556.

³⁶³ Tevbe, 9/8; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 4: 45

³⁶⁴ Tevbe, 9/67; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 4: 80.

³⁶⁵ Mustafa Çağrı, "Zulüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44: 507.

³⁶⁶ Yûnus, 10/106; Lokmân, 31/13; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 2: 353.

seferber eden, ehl-i kitaptan olup da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) elçiliğini yalanlayan kimseler, zalim olarak addedilmiştir.³⁶⁷ Yine Mekkî ayetlerde geçtiğine göre bazı insanlar, zorbalık, küfür ve isyanla hayatını geçirip Allah'ın adaleti niteliğindeki cezaya çarptırıldıklarında kendilerine zulmetmiş olurlar. Zalimlerin yaptıkları neticesinde kendilerini yakalayan felaket de, Allah'ın zulmü değil; kendilerine yaptıkları zulümdür.³⁶⁸ İffetsizlik, haksızlık yapmak, intikam alırken haddi aşmak ve Allah'ın ayetlerini bile bile inkâr etmek de zulüm olarak nitelenmiştir.³⁶⁹

Zulüm yasağı, Medenî ayetlerde de farklı açılımlarla vurgulanmıştır. Medenî olan “Allah'ın mescitlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir.”³⁷⁰ ayetinde mescitlere zarar veren zalimlerden bahsedilmektedir. Bununla hangi topluluğun kastedildiğine dair farklı rivayetler vardır. Bir görüşe göre ayette kastedilen zalimler, milattan önce 605-562 yılları arasında yaşamış, Beyt-i Makdis'i tahrip etmiş olan Mecusî kral Buhtunnasr³⁷¹ ve o dönemde ona yardım eden Hristiyanlardır. Diğer bir görüşe göre ise bu şekilde zulmedenlerden kasıt, Hudeybiye antlaşmasının olduğu sene Hz. Peygamber'in Kâbe'de ibadet etmesini engelleyen müşriklerdir.³⁷² Râzî, tefsirinde bu ayetteki zulmedenlerden, kıblenin değişiminden sonra kinleri artıp Mescid-i Nebvî'ye zarar vermek için çaba sarf eden Yahudilerin kastedildiğine dair tefsiri de eklemiştir. Birçok âlim bu ayetin bir açıklaması olarak, bütün mescitlere yapılan ve yapılacak olan düşmanlığı zulüm olarak değerlendirmiştir.³⁷³

Kur'ân'da aile gibi hukukî ilişkiler doğuran, insanlar arası ilişkilerde de zulüm olarak nitelenen davranışlar vardır. Örneğin, câhiliyede boşanma hususunda ciddi bir hukuksuzluk söz konusuydu. Erkek sınırsız bir şekilde hanımını boşama hakkına sahipti. Bakara sûresinin 229. ayetinde bu durum zulüm olarak nitelenmiş ve boşanma muamelesine bir sınırlama getirilmiştir.³⁷⁴ Ayete göre geri birleşme imkânı verilen boşama, sadece iki defadır. Boşanma durumunda erkeğin bir mazeret olmaksızın

³⁶⁷ A'râf, 7/44-45; Hûd, 11/19; En'âm, 6/21; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 530.

³⁶⁸ Hûd, 11/101; Ankebût, 29/40; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18: 396.

³⁶⁹ Yûsuf, 12/23; Şûrâ, 42/40; Ankebût, 29/49; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 8: 35; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 16: 41.

³⁷⁰ Bakara, 2/114.

³⁷¹ Ömer Faruk Harman, “Buhtunnasr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6: 380.

³⁷² Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 2: 521-522.

³⁷³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 4: 11.

³⁷⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 4: 540.

hanımına verdiği mihri geri alması yasaklanmıştır. Ayrıca Talâk sûresi 1. ayetinde boşanmanın ne zaman olması gerektiği ve boşanırken kadının mağdur edilmemesi esası belirtilmiştir. Ayetlerdeki tüm bu esaslar, İslâm toplumunda Allah'ın sınırlarıdır. Bu sınırların ihlâli ise ayetlerde zulüm olarak nitelenmiştir.³⁷⁵

Medenî ayetlerde faiz yemek,³⁷⁶ bir yetimin ve diğer insanların malını haksızca gasp etmek, dolandırıcılık yapmak, ticarete fahiş fiyat uygulamak,³⁷⁷ insanları yaşadıkları yerden zorbalıkla kovmak³⁷⁸ gibi kötülükler de zulüm olarak nitelenip İslâm toplumunun sakındırıldığı kötülüklerdir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) aracılığıyla İslâm toplumuna gönderilen ibadetleri ve muamelatı kapsayan hükümler ile geçmiş ümmetlere gönderilen hükümler aynı kaynaktan gelmektedir. Zaten Kur'ân, Allah'ın önceden indirdiklerini tasdik eden, önceki hükümlerin korunmasını sağlayan bir kitaptır. Kur'ân ile önceki kitaplar arasında dil zaman ve mekândan kaynaklı birtakım farklılıklar bulunsa da yol aynı yoldur.³⁷⁹ Örneğin, Allah, Mâide sûresinin 45. ayetinde öldürme ve yaralamalarda kısas hükmünü Tevrat'ta da emrettiğini ve hükümlerinin uygulanmamasının zulmetmek olduğunu bildirmiştir. Ayetin sebep-i nüzulü olarak, Yahudilerin, bir erkek, kadını öldürdüğü takdirde erkeğe kısas uygulamayarak adaletsizlik yaptıkları ve daha başka hükümlere de sırt çevirdikleri rivayet edilir. Fakat ayetin bu şekilde zulümden sakındırması umuma yöneliktir.³⁸⁰

Bir müminin, kâfir olup da kendisini Allah'ın emirlerine muhalefet hususunda tahrik eden ailesine tabi olup boyun eğmesi, zulüm kapsamındadır. Medine'ye hicret esnasında bazı Müslümanların, müşrik olan yakınlarından ayrılmakta zorlandığı rivayet edilmiştir. Kur'ân, müminin dinine zarar vermeye sebep olacak böyle bir velâyeti kaldırmıştır. Mutlak manada Allah'a isyan olacak bir hususta anne, baba ve kardeş de

³⁷⁵ Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 1: 226; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 3: 496-497.

³⁷⁶ Bakara, 2/279.

³⁷⁷ Nisâ, 4/10, 29-30. Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 50.

³⁷⁸ Hac, 22/39-40.

³⁷⁹ Mâide, 5/48; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 285-286.

³⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 10: 371-372; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 3: 43.

olsa hiçbir kâfir dost edinilemez. İslâm toplumu, bu şekilde bir zulümden de sakındırılmıştır.³⁸¹

3.3. İnsan Canına Kıymak

İnsan, Allah'ın yaratmış olduğu değerli bir varlıktır. Bu sebeple insan hayatı da mukaddes ve dokunulmazdır. İnsanın canının ve beden bütünlüğünün korunması, dünya düzeninin korunması için ilk şarttır.³⁸² Bu sebeple Kur'ân'da kanunen ölümü hak etmemiş bir insanın canına kıymak, bütün insanların canına kıymakla eşdeğer tutulmuştur. Bir insanın yaşam hakkını çiğnemek, büyük bir cinayet olup bu kötülüğü basitleştirmektedir ve diğer insanların öldürülmesi için bir teşvik hükmündedir.³⁸³

İsrâ sûresinin 31. ayeti, insan öldürmemeyi konu edinen tek Mekkî ayettir. Câhiliyede müşriklerin, geçim sıkıntısı sebebiyle kız çocuklarını toprağa gömerek öldürdükleri rivayet edilir. Ayette bu kötülük yasaklanmıştır.³⁸⁴

Medenî ayetlerde ise toplumun cinayetten sakındırılması, hukukî yaptırımlarıyla beraber daha teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır. Geçim sıkıntısı sebebiyle çocukların öldürülmemesi gerektiği tekrar vurgulanmıştır, genel olarak Allah'ın dokunulmaz kıldığı bir cana kastetme yasağı zikredilmiş ve cezası belirlenmiştir.³⁸⁵ İlgili ayetlerde geçtiğine göre bu yasağı çiğneyen kimse, tüm insanları katletmiş gibidir ve ahirette azabı hak etmiş olacaktır.³⁸⁶

Toplumda öncelikli olarak insan canının korunması esastır. İslâm toplumunda bu korunmayı sağlayacak olan etken, hukukî yaptırımdır yani kısas uygulamasıdır. Öldürenin öldürülmesi, bedendeki bir uzva zarar verene usulüne riayet edilerek karşılık verilmesi şeklindeki kısas uygulaması, Tevrat'ta da Kur'ân'da da emredilmiş bir uygulamadır. Fakat Yahudiler, bu hükümleri uygulama hususunda gevşek davranıp adaletsizlik yapmışlardır.³⁸⁷ Kur'ân'da kısas uygulamasının belli ölçüler dikkate alınarak gerçekleştirilmesi emredilmiştir. İlgili ifadelerin tefsirlerine göre maktulün

³⁸¹ Tevbe, 9/23; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 3: 75-76.

³⁸² Yaman ve Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 23.

³⁸³ Mâide, 5/32; İstanbûlî, *Rûhu'l-beyân*, 2: 384.

³⁸⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 3: 254; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 2: 255.

³⁸⁵ En'âm, 6/151.

³⁸⁶ Nisâ, 4/93; Mâide, 5/32.

³⁸⁷ Mâide, 5/45; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 10: 371-372; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, 1: 553.

velisinin, katile kısas uygularken işkence yapmak veya câhiliyede olduğu gibi maktulün yakınlarını öldürmek gibi aşırılıklardan kaçınması gerekmektedir.³⁸⁸

Bakara sûresinin 178. ayetinde maktulün velisinin talebi doğrultusunda kısasın farz oluşu vurgulanmıştır. Ölçü olarak da bir hüre karşı bir hürün, bir köleye karşı bir kölenin ve bir kadına karşı bir kadının kısası istenmiştir. Câhiliyede iki kabile arasında cinayet davası olduğunda güçlü olan kabile diğer kabileye kısas hükümlerinde denklik tanımıyordu. Güçlü kabileden bir köle öldürüldüğünde ona karşılık zayıf kabileden bir hürün öldürülmesi veya kadına karşılık bir erkeğin öldürülmesi isteniyordu. Kur'ân'da bu adaletsizlik kaldırılmıştır. Ayette maktulün velisi, kısas yerine katilden ölçüyü aşmamak kaydıyla maddî menfaat anlamında diyet talep edebilir.³⁸⁹ Bu uygulamalar, topluma hayat veren uygulamalardır. Bu ölçüler, toplumda cinayetin, kan davalarının, anarşinin, kin ve intikam duygularının önüne geçen; insan hayatına saygı ahlâkının kökleşmesini sağlayan ölçülerdir.³⁹⁰

3.4. İsrâf ve Cimrilik

Maddî kazanımlar, insanın hayatını sağlıklı ve huzurlu bir şekilde idame ettirmesi için bir araçtır. İnsan, eğer tamahkâr olursa, maddiyatı araç olmaktan çıkarıp amaç haline getirmiş olur. Yani insan böyle yaparak cimrilik yapmış olur ve hayattaki asıl amacının dışına çıkmış olur. Cimriliğin zıddı olarak savurganlık yapmak ve kazanılan malı gerektiği yerlere aktarmayıp gereksiz yere harcamak da maddî kazanımları kötüye kullanmak anlamına gelir. Bu da israftır.³⁹¹ İsrâf ve cimrilik, toplumlarda ekonomik dengesizliklere sebep olan önemli bir etkidir. Zenginliğin ve fakirliğin anormal düzeyde kendini gösterdiği toplumlarda israf ve cimrilik, ileri boyuttadır. Mekkî ayetlere bakıldığında israf ve cimriliğin İslâm toplumundan sakındırılan ahlâkî ilkeler olduğu tespit edilmektedir. Mekkî ayetlerde kazancı muhtaçlardan esirgeyip onlara ikram etmemek yerilmiştir.³⁹² Harcama yaparken toplum yararını gözетerek dengeli harcama yapmak, kazancı doğru yerlere israf etmeden ölçülü

³⁸⁸ İsrâ, 17/33; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3: 480.

³⁸⁹ Bakara, 2/178; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 1: 121-122; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 1: 190.

³⁹⁰ Bakara, 2/179; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 3: 382; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 1: 156.

³⁹¹ Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 132-133.

³⁹² Müddessir, 74/44; Mâ'un, 107/3.

bir şekilde aktarmak, aşırılıktan uzak durmak, emredilen ve insanın Allah nezdinde değerini artıran tutumlardır.³⁹³

İslâm toplumunu inşa eden Medenî ayetler incelendiğinde ise cimriliğin bireysellikten çıkarılıp toplumsal bir sorun olarak ele alındığı görülmektedir. Yukarıda infâk ahlâkı konusunda da zikredildiği üzere kazancı paylaşmak, Mekkî ayetlerde dinî hassasiyete bırakılmışken Medenî ayetlerde toplumsal bir zorunluluk haline getirilmiştir. Cimrilik ise, zekât müessesesine bir ihanet olarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamdaki “Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler...”³⁹⁴ ve “...Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanlar...”³⁹⁵ ayetlerindeki cimrilik, tefsir kitaplarında belirtildiği üzere şartlar oluştuğunda Allah yolunda savaş için harcamada bulunmamak, kendisine zekât farz olduğu halde zekâtı vermeyerek mal biriktirmektir. Mal biriktirip cimrilik yapanlardan kastın, haksız kazanç peşinde olan rahip ve hahamlar olduğu da rivayetler arasındadır. İslâm toplumu böyle birikim yaparak zillete düşmekten menedilmiştir.³⁹⁶

3.5. İffetsizlik

Dünya üzerindeki tüm disiplinlerde, insanın nefsinin şehvetin esaretinden kurtarması, faziletli bir hayatın ön koşulu olarak görülmüştür. İffet, kişinin cinsel anlamda Allah’ın sınırlarını ihlâl etmeyip, toplum içinde hayasızlıktan uzak durmasıdır. İffeti korumak, Kur’ân’ın kurtuluşun anahtarı olarak gösterdiği bir ahlâktır.³⁹⁷ İffeti koruyamamak, sadece bireyi değil, maddî ve manevî olarak toplumu tahrip etmektedir. İffetsizlik, nesil bozukluğuna, cinayetlere ve Allah tarafından helak edilme gibi büyük musibetlere sebep olmaktadır.³⁹⁸

Bu konuyla ilgili olan Mekkî ayetlerde müminler, gizli veya açıktan yapılan tüm fuhşiyattan menedilmiştir. Ayetlere göre iffetsizliği karşılayan tüm davranışlar,

³⁹³ Furkân, 25/67; İsrâ, 17/29; Karaman vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4: 138.

³⁹⁴ Âli İmrân, 3/180.

³⁹⁵ Tevbe, 9/34.

³⁹⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 14: 217-218; Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, 2: 255; Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, 4: 62; Karaman vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 724.

³⁹⁷ Mü’minûn, 23/5; Erkan Perşembe, “Toplum ve Ahlâk”, 232.

³⁹⁸ Ankebût, 29/35; Mustafa Kara, “Kur’ân ve Ahlâk”, 69-70.

fuhşiyattandır.³⁹⁹ Ayetlerde iffetlerini koruyanların, Allah'ın ikramına mazhar olacağı da bildirilmiştir.⁴⁰⁰

Medenî ayetlerde de fuhşiyat yasağı tekrar edilmiştir.⁴⁰¹ Mekkî ayetlerden farklı olarak Medenî ayetlerde gayr-i meşru cinsel ilişki anlamındaki zina kavramı, fiil ve mastar haliyle kullanılmıştır. Zina yapmamak, müminlerin vasıflarından sayılmış; müminler, katiyetle uzak durulması için zinaya sebebiyet verecek tüm tutum ve davranışlardan menedilmiştir.⁴⁰² Hz. Peygamber (s.a.v.), Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan kadınlardan, zina yapmayacaklarına dair biat almıştır.⁴⁰³

İslâm toplumunda iffetli olup olmamak, kişilerin vicdanlarına terkedilmemiştir. Nur sûresinin 2. ayetinde zina yasağının ihlâli durumunda ceza yaptırımının emri söz konusudur.⁴⁰⁴ Bir kadın veya erkek zina yaptığında kendilerine yüz sopa vurularak cezalandırılırlar. Bu yüz sopa cezası bekâr olarak zina edenlere uygulanan bir cezadır. Evli olduğu halde zina edenler ise recmedilir yani bir grup tarafından taşlanarak öldürülür. Recm cezası ayette yer almayıp tefsir kitaplarında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamış olduğu rivayet edilen ve uygulanması yönetimlerin kararına bırakılmış bir ta'zir cezasıdır. Recm cezası, Müslüman veya gayrimüslim fark etmeksizin herkese uygulanan bir cezadır.⁴⁰⁵ Bu cezalar verilirken müminlerin acıma duygularına hâkim olmaları gerekmektedir. Çünkü ceza verirken acıma duygusu, cezanın caydırıcı özelliğine zarar verir. Bu durum, suçluya merhamet, topluma ise eziyet olur. Ayetin sonunda ise ceza hadisesinin etrafında bir halka oluşturacak şekilde bir grup insanın, verilen cezayı görmeleri emredilmiştir. Cezanın bu şekilde alenî olarak uygulanması, toplumun bu iffetsizliğe karşı direnç göstermesi açısından daha caydırıcıdır.⁴⁰⁶ Zina ve cezasıyla ilgili bu ve diğer ayetlerden anlaşılacağı üzere bir toplumun ahlâkî gelişiminde devlet eliyle uygulanan hukuk kurallarının çok büyük bir etkisi vardır.

Nûr sûresinin 30. ve 31. ayetlerinde zinadan uzak olmak için mahremiyete göz dikilmesi yasaklanmıştır. Yanlış bir niyetle bakmak da iffetsizlik olarak

³⁹⁹ A'râf, 7/33; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 2: 115.

⁴⁰⁰ Me'âric, 70/29-35.

⁴⁰¹ En'âm, 6/151.

⁴⁰² Furkân, 25/68; İsrâ, 17/32; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3: 480.

⁴⁰³ Mümtetine, 60/12; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* 4: 274.

⁴⁰⁴ Nûr, 24/2.

⁴⁰⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 19: 90-93; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl* 4: 98; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4: 50-51.

⁴⁰⁶ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl* 2: 487; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 4: 98.

değerlendirilmiştir. Çünkü mahremiyete bakmak, kalpteki şehvî duyguları tahrik etmekte olup zinaya sebep olmaktadır.⁴⁰⁷

3.6. İftira Atmak

İftira, bir dayanak olmaksızın bir insana kusur isnat etmektir.⁴⁰⁸ İftira, toplum nazarında bir insanın şahsiyetini zedeleyen bir kötülüktür. Allah ve peygamberine de iftira söz konusu olabilir. Genel olarak konuyla alakalı Mekkî ayetlerin içeriği bu minvaldedir. Allah’a şirk koşarak, O’nun ortaklar edindiğini, önceki kitaplarda Hz. Peygamber’le (s.a.v.) ilgili malumat verilmediğini söylemek, Allah’ın vermediği bir hükmü Allah’a isnat etmek ve Allah adına hüküm vermek, Allah’a iftira atmaktır.⁴⁰⁹ Hz. Peygamber’e de (s.a.v.) Kur’ân’ı kendi hazırladığına dair iftiralar atılmıştır.⁴¹⁰

Medenî ayetlerde iftiranın toplumsal yönü ele alınmıştır. İftira, toplumda aileleri parçalayan, cinayetlere sebep olan, insanları kahreden büyük bir fitnedir. Özellikle iffetli kadınlara iftira etmek, câhiliyede sık yapılan bir kötülüktü. Bir çocuğu babasına benzetmediklerinde çocuğun annesine iftira atacak kadar haddi aşıyorlardı.⁴¹¹ Bu nedenle Nûr sûresinin 4. ayetinde belirlendiğine göre kazf suçu işleyen yani bir kadına veya bir erkeğe zina suçu isnat edip de dört şahit getiremeyen kişi, had cezasına çarptırılır ve o kişinin tevbe etmediği müddetçe hayat boyu şahitliği kabul edilmez. Hatta Ebû Hanîfe Nu’mân b. Sâbit’e (ö.150/767) göre tevbe etse de ömür boyu şahitliği geçersiz olur. Ancak Nûr sûresinin 6. ayetinde geçtiğine göre bu konu eşler arasında vuku bulursa yani bir kişi, hanımına zina isnat edip de şahidi bulunmazsa hâkim önünde Allah’ı şahit göstererek dört defa yemin eder. Son olarak yalan söylemesi halinde Allah’ın lânetinin üzerine olmasını ifade eder. Kadın da aynı bu yöntemle kendini savunur. Böyle karşılıklı lânetleşmeyle bu dava bir çözüme kavuşturulur.⁴¹² Eşler arasındaki zina isnadında şahit olmasa da dava yolunun açık olması, böyle bir durumla karşılaşan eşin şahidi olmadığından susup durumu sineye çekmesi zor olduğu içindir. Ayrıca eğer ayetteki hüküm belirlenmesiydi eşinden davacı olan kişi, şahidi olmadığı

⁴⁰⁷ İstanbûlî, *Rûhu’l-beyân*, 6: 140.

⁴⁰⁸ Mustafa Çağrı, “İftira”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21: 522.

⁴⁰⁹ En’âm, 6/21, 140; Nahl, 16/116; Karaman vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 478.

⁴¹⁰ Yûnus, 10/38; Hûd, 11/13, 34.

⁴¹¹ İbn Âşur, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 18: 158.

⁴¹² Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*, 3: 281-282; Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, 6: 157; Karaman vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4: 54-55.

için iffete iftira suçuyla cezalandırılacaktı. Böylece ayetteki hükümle toplumsal ihtiyaçlara cevap verilmiş ve muhtemel sorunlar engellenmiştir.

Yukarıdaki ayetlerde zikredilen hukukî uygulamalar, iftira fitnesinin İslâm toplumunda yayılmasını önlemek açısından önemli bir engeldir. Fakat İslâm toplumunun bir iftira karşısındaki tavrı da çok önemlidir. İslâm tarihinde ifk hadisesi olarak bilinen Hz. Âişe'ye zina iftirasının konu edildiği Nûr sûresinin 11-18. ayetleri, İslâm toplumuna iftira karşısında alınması gereken tavır eğitimi vermektedir. Bu ayetlerde, Hz. Âişe'ye zina iftirası gündem olduğunda, müminlerin hüsnü zanda bulunup bu söylentiye iftira olarak kabul etmelerinin, söylentiye kulaktan kulağa yaymamalarının gerektiği vurgulanarak, doğru tavır belirlenmiştir⁴¹³

Toplumda iftiranın önüne set çeken başka bir tavır ise insanların, başkalarının evlerine girerken takınması gereken tavidir. Nûr sûresinin 27-29. ayetleri de bu tavır İslâm toplumuna öğreterek iftiradan sakındırmaktadır. Yüksek teknolojinin var olduğu modern dönemde bir evin korunaklılığı ile Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde Medine'deki bir evin korunaklılığı arasında çok fark vardır. Yani o dönemde bir kimse, izinsiz bir şekilde başkasının evine kolaylıkla girebilirdi. Rivayetlere göre câhiliyede bir kişi, başkasının evine girerken “hayırlı akşamlar” deyip izinsiz bir şekilde giriyordu. Kişi, izinsiz eve girdiğinde ise ev sahiplerini rencide edecek uygunsuz bir vaziyetle karşılaşabiliyordu. Ayrıca bu davranış, ne kadar masum olursa olsun dedikodu fitnesinin ortaya çıkmasına ve namuslu insanlara iftiralar atılmasına olanak sağlayan bir davranıştı. Bu ayetler hem iftiralara karşı bir tedbir hem de özel hayat mahremiyetine saygı açısından bu davranışı yasaklamıştır. İlgili ayetler ve Hz. Peygamber'in de uyarıları doğrultusunda bir kişinin yapması gereken şey, “Selâmün Aleyküm” deyip en fazla üç defa girmek için izin istemesidir. Eve giriş izni verilmezse veya evin içinden bir ses gelmezse kişiye eve girmeden geri dönmek düşer.⁴¹⁴

Yukarıda zikredilen kurallar, Allah'ın, şerefli bir varlık olan insanın haysiyetini koruması, huzur ve güven içinde yaşaması için koymuş olduğu kurallardır. Fakat ne kadar öğütler verilip, kurallar getirilse de bir toplumda iftira hadiseleri cereyan edebilir.

⁴¹³ Nûr, 24/12-16.

⁴¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 23: 357-358; Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve Hakâiku't-te'vîl*, 2: 498-499; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4: 65-67; Buhârî, “İsti'zân”, 13.

Allah, bu uyarılara rağmen iftira etmekten çekinmeyenlerin lanetlendiğini ve muhakkak ceza gününde azaba uğratılacağını bildirmiştir.⁴¹⁵

3.7. Haset etmek

Haset etmek, başkasının maddî ve manevî meziyetlerini kıskanmak ve kabullenememektir.⁴¹⁶ Mekkî ya da Medenî olduğu hususunda ihtilaf bulunan Felâk sûresinin⁴¹⁷ Medenî sûre olduğu kabul edilirse ilk defa Medine’de ele alınan ahlâkî ilkelerden birisi hasettir. Sûrenin nüzul sebebi olarak, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) Yahudiler tarafından büyü yapıldığı rivayet edilir. Sûrenin 5. ayetinde hasetçinin hasedi, kendinden Allah’a sığınılması gereken şerler arasında sayılmıştır. Tefsirlerde burada hasetçiden kastedilenin, Hz. Peygamber’i ve müminleri kıskanıp çekemeyen Yahudiler olduğu rivayet edilir.⁴¹⁸ Nitekim Müslümanların dinlerine büyük bir teslimiyetle bağlılıkları, Yahudileri rahatsız ediyor; bu durum, içlerindeki hasedi artırıyordu. Müslümanları dinlerinden soğutmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Müslümanlara dokunan bir iyilik Yahudileri üzüyor; Müslümanlara isabet eden bir kötülük ise Yahudileri sevindiriyordu. Allah bu ayetlerle Yahudilerin hasetçiliğini yermiştir.⁴¹⁹ Ayetin bu hususi açıklamaları, haset eden diğer kişileri kapsamadığı anlamına gelmez. Haset kimden gelirse gelsin şerdir.

Allah, Medenî olan Nisâ sûresinin 32. ayetinde İslâm toplumunu, Allah’ın kullarına yapmış olduğu maddiyata veya mertebeye yönelik taksimini kabullenememek suretiyle haset etmekten sakındırmıştır. Ayetin tefsirlerine göre bir kadının, miras taksiminde erkeğin yarısı kadar mal almasına karşı çıkması, bir kişinin kendi hayatını başkalarının hayatlarıyla kıyaslayıp, Allah’ın kendisine verdiği nimetlerin niceliğine burun kıvrması, kişinin makam sahibinin makamına göz dikmesi gibi duygu ve düşünceler haset kapsamında değerlendirilmiştir. Ayette müminlerden istenilen şey, Allah’ın takdirine rıza gösterip, Allah’ın lütfundan talep ederek hasetten uzak durmaktır. Nitekim bir toplumun, dengesini ve huzurunu bozan birçok gayriahlâkî özelliklerin temelinde haset duygusu vardır. Yeryüzünde işlenen ilk cinayet, haset

⁴¹⁵ Nûr, 24/23, 24.

⁴¹⁶ Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 131.

⁴¹⁷ Kurtubî, *el-Câmi ‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 20: 251; Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve Esrârü’t-te’vîl*, 5: 348.

⁴¹⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 24: 705; Kurtubî, *el-Câmi ‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 20: 259.

⁴¹⁹ Bakara, 2/109; Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, 3: 645-646.

sebebiyle işlenmiştir. Hz. Peygamber de (s.a.v.) ümmetini hasetten sakındırarak toplumda kardeşliğin ve kenetlenmenin vurgusunu yapmıştır.⁴²⁰

3.8. Kötü Zanda Bulunmak, Casusluk Yapmak ve Gıybet Etmek

Kesinliği olmayan kanaat anlamına gelen zan kavramı, bazı Mekkî ayetlerde Mekkeli müşriklerin, bir dayanak olmaksızın kuruntularına tâbi olarak ve heveslerine uyarak inançlarına kanaat getirmeleri anlamında kullanılmıştır. Müşriklerin inançlarının temeli atalarına olan körü körüne bağlılıkları ve zan ile hareket etmeleridir.⁴²¹

Tamamı Medenî ayetlerden oluşan Hucurât sûresinin 12. ayetindeki “*Ey İman edenler! Zannın çoğundan sakının; çünkü bazı zanlar günahtır...*”⁴²² ifadeleri, zannın toplumsal yönüne işaret etmektedir. Ayetin bu kısmına göre insanların zan ile atılan her bilgiye karşı ihtiyatlı olması gerekmektedir. Ayette zannın tamamından sakındırma söz konusu değildir. Örneğin Allah’a karşı güzel zan beslemenin vacip olduğu ifade edilmektedir. Zan noktasında toplumsal olarak sakındırılan davranış, yalnızca zanla hareket ederek bir Müslüman hakkında yanlış bir kanaate varıp o zannı yaymaktır. Bazı âlimler zannın yayılmayıp düşüncede kalmasının da günah olduğunu ifade etmişlerdir.⁴²³ Bu konuda bir müminde olması gereken bir tavır da toplumda kendini ilgilendirmeyen konularda çok konuşmayı ve yalan haber taşımayı adet haline getirmiş kimseler tarafından yayılan her söylentiye itibar etmemek, o söylentinin doğruluğunu araştırmaktır.⁴²⁴

Ayetin bu kısmından sonra müminler casusluktan sakındırılmıştır. Casusluk başkalarının gizli hallerini ve kusurlarını gözetlemektir. Bu davranış, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ifadesiyle, insanları ifsat edecek bir davranıştır.⁴²⁵ Ayette diğer sakındırılan kötülük olan gıybet, başkasını, hoşnut olmayacağı bir şekilde, bulunmadığı bir ortamda çekiştirmektir. Bu kötülük mana itibarıyla tamamı Mekkî ayetlerden oluşan Hümeze sûresinde de yer almıştır. Sûrenin 1. ayetindeki *hümeze* kavramı, insanları gıyabında

⁴²⁰ Mâide, 5/30; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 1: 353; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 2: 71-72; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 55-56; Buhârî, “Edeb”, 62.

⁴²¹ Mustafa Çağrı, “Zan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44: 120; Necm, 53/23, 28; En'âm, 6/116; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 5: 159.

⁴²² Hucurât, 49/12.

⁴²³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 22: 303; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 4: 151.

⁴²⁴ Hucurât, 49/6; el- İstânbulî, *Rûhu'l-beyân*, 9: 70-71.

⁴²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 22: 304; Ebû Dâvûd, “Edeb” 39.

çekıştirip ayıplayan kişi anlamındadır. Böyle bir kişi ise yerilmiştir.⁴²⁶ Bu ahlâkî ilke, Hucurât sûresinin 12. ayetinde gıybet kavramının bir türeviyle ele alınmış ve İslâm toplumu, bu kötölükten sakındırılmıştır. Gıybet, toplumda insanın şahsiyetinin zedelenmesine sebep olan bir ahlâkî ilkedir. Hz. Peygamber (s.a.v.), arkadan konuşmanın içeriği doğruysa gıybet olacağını, konuşmanın içeriği yalan ise iftira atılmış olacağını bildirmiştir.⁴²⁷

3.9. Alay Etmek ve Lakap Takmak

Alay etmek, bir insanı, zafiyetinden ötürü küçük düşürücü tavırlar sergilemektir. Bu kötü ahlâk, Mekkî olan Hümeze sûresinin 1. ayetinden anlařıldığđ üzere Allah'ın cezasını hak eden kesimin özelliklerinden birisidir. Medenî olan Hucurât sûresinin 11. ayetinde de İslâm toplumu alaycılığın her çeşidinden sakındırılmıştır. Bu ayete yapılan yorumlara göre bir müminin, önceki dinî ve ahlâkî hayatından, maddî durumundan veya bedenî kusurundan dolayı bir mümini alaya alması câiz değildir. Ayrıca alay edilen kişi, Allah nezdinde alay eden kişiden çok daha üstün bir konumda olabilir. Alaycılık, bir toplumda saygı ve kardeşlik duygularına büyük ölçüde zarar veren bir ahlâkî ilkedir.⁴²⁸

Kur'an'da ilk kez Hucurât sûresinin 11. ayetinde ele alınıp sakındırılan lakap takmak ise insanların, âciz yönlerine binaen ona lakap yapılarak isimlendirilmesidir. Bu da rencide edici, onur kırıcı bir davranıştır. Ayetteki bu kısmın nüzul sebebi olarak, Hristiyanlıktan ve Yahudilikten İslâm'a giren bazı kimselere eski dinî kimlikleriyle ilgili lakaplar takıldığđ rivayet edilir. Lakap takmanın her türlüşü yasaklanmıştır. İslâm toplumu, Allah'a iman etmekle müşerref olduktan sonra fasıklık olarak nitelendirilen, toplumu maddî ve manevî olarak tahrip eden bu tür ahlâksızlıklardan sakındırılmıştır.

429

3.10. Hırsızlık, Hile ve Sahtekârlık Yapmak

Hırsızlık, bir şeyi sahibinden habersiz bir şekilde doğrudan veya dolaylı olarak gasp etmektir. Kişi, parayı veya malı sahibinden çalmak suretiyle veya ticarî bir

⁴²⁶ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 3: 678.

⁴²⁷ Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 4: 152; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 96; Tirmizî, "Birr", 70.

⁴²⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 22: 298; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 95,686.

⁴²⁹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 5: 136; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 3: 354-355; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 95.

muamelede bir malı fahiş fiyatla satmak yani hile ve sahtekârlık yapmak suretiyle hırsızlık yapmış olur.⁴³⁰

Mekkî olan Hûd sûresinin 85. ayetinde, Hz. Şuayb'ın (a.s.), ticaretle meşgul olan kavmini, ticarete ölçüye riayetsizlikten ve her türlü haksız kazançtan sakındırması konu edilmiştir.⁴³¹ Bu konu, Mutaaffîfîn sûresinde de yer almıştır. Mutaaffîfîn sûresinin Mekke'de ya da Medine'de indiğine dair ihtilafli görüşler mevcuttur. Bazılarına göre de bu sûre, hicret esnasında nazil olmuştur. Sûrenin iniş sebebiyle ilgili olarak, hicret esnasında Medine'nin, bölgede hile ve sahtekârlık suçlarının en fazla işlenen şehir olduğu ve bu duruma binaen bu sûrenin Hz. Peygamber'in Medine'ye geldiğinde nazil olduğu rivayet edilir.⁴³² Sûrenin ilk altı ayetinde hile ve sahtekârlıkla insanları aldatarak haksız kazanç peşinde olan kimselerin, Allah'ın dehşetli azabını hak ettiği bildirilmektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.), bu ayetleri Medinelilere tebliğ ettikten sonra Medineliler bu kötü ahlâkı terk etmiştir.⁴³³

Medenî olan “*Ey İman Edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret dışında mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin.*”⁴³⁴ Ayetinde müminlerin birbirlerinin mallarını haksız yere yemeleri nehyedilmiştir. Buradaki haksızlık tefsirlere göre hırsızlık, hile, kumar, faizcilik gibi haksız kazanç türleridir.

Haksız kazanç türlerinden birinin değerli eşyasını çalmak anlamında olan hırsızlık, ilk kez Medenî ayetlerde sakındırılmıştır. Hırsızlık, Mekke'nin fethinden sonra Müslümanların, uzak duracaklarına dair Hz. Peygamber ile biatlaştıkları ilkelerden biridir.⁴³⁵ Medenî ayet olan Mâide sûresinin 38. ayetinde de İslâm toplumu, caydırıcı bir müeyyide belirtilerek bu kötü ahlâktan sakındırılmıştır. Ayete yapılan yorumlara göre, koruma altına alınmış, belli bir değere sahip olan bir malı çalan kimseye el kesme cezası uygulanır. Hırsızlık yapan kişinin sağ eli bilekten kesilir.⁴³⁶ Bu ceza sonucu kişi, hem bir elini kaybeder hem de bu halinin utancı içerisinde yaşar. Hırsızın bu hale getirilmesi, toplumun bu kötü ahlâktan sakınması için büyük bir ibrettir.

⁴³⁰ Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, 177.

⁴³¹ Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3: 192.

⁴³² Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 24: 277; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 5: 294; Suyûtî, *ed-Dürrü'l Mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, 8: 441.

⁴³³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 24: 277; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 573.

⁴³⁴ Nisâ, 4/29.

⁴³⁵ Mümtetine, 60/12.

⁴³⁶ Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 3: 34.

Bu konuda caydırıcı müeyyidelerin yanında göz ardı edilmemesi gereken nokta, bir toplumda insanları hırsızlığa iten faktörlerin göz önünde bulundurulması gerektiğidir. Bir toplumda ekonomik buhran yaşanması, yoksul insanların gözetilmemesi gibi etkenler olursa hırsızlık vakaları kaçınılmaz olabilir. Örneğin, İslâm toplumunda zekât gelirlerinin âdil bir şekilde yoksullara dağıtılması,⁴³⁷ dolaylı olarak hırsızlığın önüne geçen amillerdendir. Esasen bu hükümlerden maksat, bir insanın elini kesmek değil, bir toplumu yaşatmaktır.⁴³⁸

3.11. Rüşvet, Faiz ve Yetim Malı Yemek

Rüşvet, bir menfaat elde etmek için yetkili kimseye mal veya para vermek suretiyle olur. Rüşvet kavramı, lafzen Kur'ân'da yer almayıp mana itibariyle Medenî ayetlerde ele alınmıştır. Bakara sûresinin 188. ayetindeki “*Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin*” emrinin işaret ettiği manalardan birinin de rüşvetten sakındırma olduğu, tefsirlerde yer almaktadır.⁴³⁹ Örneğin, kişinin sırf menfaati sebebiyle mahkemede hâkime rüşvet vermesi bu kabildendir. Bu konuyla ilgili olarak Mâide sûresinin 42. ayetinde de rüşvet alıp veren Yahudiler kınanmıştır. Ayette geçen konuyla ilgili *suht* kelimesine verilen anlamlardan biri, rüşvetle iş yapmaktır. Rivayete göre sahabeden Abdullah b. Revâhâ (r.a.), vergi memuru olarak Hayber'e gittiğinde Yahudiler kendisine bir hediye vermek istemişlerdir. Abdullah b. Revâhâ ise hediyeyi işaret edip “bu suhttur” diyerek hediyeyi kabul etmemiştir.⁴⁴⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.) rüşvetle iş yapanların lânetlendiğini bildirmiştir.⁴⁴¹

Faiz konusu Kur'ân'da “ribâ” kelimesiyle yer almaktadır. Ribâ, “belli malların belli şekillerde yapılan satım akdi ile değişiminde şart koşulan veya hâsıl olan fazlalık ve ödünç verilen malın geri dönmesinde şart koşulan fazlalık” şeklinde tarif edilmiştir.⁴⁴² Ribâ şartı ile muamele, câhiliye toplumunda yaygın bir alışkanlıktı. Bir zengin, vasat gelire sahip bir kişiye borç verip de borcun vadesi geçtiğinde anaparanın ziyadesinde aldığı faiz, anaparayı katlıyordu. Bu şekilde bir kazanç sömürüsü

⁴³⁷ Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3: 24-26.

⁴³⁸ Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 270.

⁴³⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 5: 280; Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 289.

⁴⁴⁰ Süyûtî, *ed-Dürrü'l Mensûr fi't-tefsiri bi'l-me'sûr*, 3: 82.

⁴⁴¹ Tirmizî, “Ahkâm”, 9; İbn Mâce, “Ahkâm”, 2.

⁴⁴² Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 430-431

mevcuttu.⁴⁴³ Ribâ kelimesi ilk olarak Mekkî ayet olan Rûm sûresinin 39. ayetinde ele alınmıştır. Ribânın İslâm toplumundan silinmesi noktasında ilk temelin atıldığı bu ayette, ribâyâ yasak getirilmemiş fakat ribâ, Allah'ın sevmediği, bereketsiz bir muamele olarak zikredilmiştir.⁴⁴⁴

Hicretin gerçekleştiği dönemde faiz yeme hususunda Medine'nin Mekke'den bir farkı yoktu. Hz. Peygamber (s.a.v.), Medine'de Yahudilerin faizde aşırı gittiklerine şahit olunca altın ve gümüşün vadeli satışına yasak getirmiştir.⁴⁴⁵ Bu süreçten sonra Medenî ayetlerde İslâm toplumu, ribâdan tedricî olarak sakındırılmıştır. İlk aşama olarak, bu kötü ahlâk Yahudiler zikredilerek yerilmiştir. Kendilerine önceden yasaklandığı halde faizcilikte ileri giden Yahudilerin azaba uğratılacakları bildirilmiştir.⁴⁴⁶ İkinci aşamada İslâm toplumuna kesin olarak faiz yasağı getirilmiştir. Faizin, katlamalı veya katlamasız olmak üzere her türlüşü yasaklanmıştır.⁴⁴⁷ Üçüncü aşamada ise, faiz yasağı ağır bir tehditle yinelenmiştir. Faizi, Allah'ın helal kılmış olduğu alım-satımla bir tutup bu işe devam edenlere sert bir uyarı yapılmış ve bu gûnahtan tevbe etmek teşvik edilmiştir.⁴⁴⁸

Haksız kazanç türlerinden birisi de yetim malı yemektir. Babasını kaybetmiş yetim bir çocuk, bakıma ve korunmaya muhtaç bir çocuktur. Bu çocukların sahipsiz bırakılmaması gerektiği gibi velâyetleri üstlenildiğinde haklarının gözetilmesi gerekmektedir. Kur'ân'da defaatle yetimlerle olan hukuka riayet öğütlenmiştir. Konuyla ilgili Mekkî ayetlerde yetimlere iyilikte ve ikramda bulunmak teşvik edilmiş; onlara karşı gönül kırıcı davranışlarda bulunmak ve haklarını gasp etmek yasaklanmıştır.⁴⁴⁹

Yetim hakkı yememe konusu, Medenî ayetlerden olan Nisâ sûresinin ilk ayetlerinde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmış; kişilerin, velâyetini üstlendikleri yetimlerle olan münasebetinde aşılması gereken ölçüler vurgulanmıştır. Rivayete göre Gatafan kabilesinden bir adam, ölen kardeşinin oğlunu kendi himayesine alarak onu büyüttü. Yetim çocuk, buluş çağına erince, öz ailesinden kalan malını amcasından

⁴⁴³ Yusuf Ziya Binatlı, "Faiz ve İslâm Hukukunda Faiz", *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 2 (1966): 161.

⁴⁴⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 20: 104.

⁴⁴⁵ Yusuf Ziya Binatlı, "Faiz ve İslâm Hukukunda Faiz", 161.

⁴⁴⁶ Nisâ, 4/160-161; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, 2: 108-109.

⁴⁴⁷ Âli İmrân, 3/130; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, 1: 290.

⁴⁴⁸ Bakara, 2/275; Süyûtî, *ed-Dürrü'l Mensûr fî't-tefsîri bi'l-me'sûr*, 2: 102-104.

⁴⁴⁹ Fecr, 89/17; Duhâ, 93/9; Beled, 90/15; İsrâ, 17/34.

talep etti. Amcası da hakkını vermedi ve bu olay üzerine sûrenin 2. ayeti nazil oldu.⁴⁵⁰ Yetim hakları konusunda farklı uyarılar içeren Nisâ sûresinin ilgili ayetlerine göre yetim haklarında dikkat edilmesi gereken esaslar şunlardır:

1. Yetimin velâyeti üstlenildiğinde tüm insanî ihtiyaçları karşılanmalı ve yetimin hakkı yenilmemelidir. Yetim buluş çağına girip de malını isterse malı verilmeli, hakkına girilmemelidir.⁴⁵¹

2. Yetime, malları teslim edilirken sahtekârlık yapılmamalıdır. Yani câhiliyede yapıldığı gibi, yetimin kaliteli malını kendi kötü malıyla takas ederek yetimin hakkına girilmemelidir.⁴⁵²

3. Câhiliye adetlerinden olan, yetimin malıyla kendi malını karıştırıp yemek yasaklanmıştır. Yetime bakan kişi eğer muhtaç durumdaysa yalnızca ihtiyacı kadar kullanmasında bir sakınca görülmemektir.⁴⁵³

4. Velâyette bulunan yetim bir kızla yalnızca malı için evlenmek uygun görülmemiştir. Bir veli, baktığı yetimle evlenirse de mehir hususunda adaletsizlikten sakınmalıdır. Velî, sonrasında evlendiği yetime bir eş olarak adaletsizlik yapacaksa onunla değil başka kadınlarla evlenmesi tavsiye edilmiştir.⁴⁵⁴

5. Yetimler, aklî yönden olgunlaştıklarında, hayatta kendi ayakları üzerinde duracak vaziyete geldiklerinde onlara hakları iade edilmelidir. Velilerin, yetimlerin mallarını henüz onlar olgunluk dönemine girmeden yağmalaması yasaklanmıştır.⁴⁵⁵

Ayetlerde geçtiğine göre Allah'ın bu sınırlarını aşan kişi büyük, bir vebal üstlenmiş ve cezayı hak etmiş olur.⁴⁵⁶ Yetimlere sahip çıkıp onların haklarını zayi etmeyenler de ilgili bir hadiste geçtiğine göre cennette Hz. Peygamber ile beraber olacaklarına dair müjde almışlardır.⁴⁵⁷

⁴⁵⁰ Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1: 367.

⁴⁵¹ Nisâ, 4/2; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 5: 8.

⁴⁵² Nisâ, 4/2; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 5: 9.

⁴⁵³ Nisâ, 4/2; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 2: 140.

⁴⁵⁴ Nisâ, 4/3; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 7: 531.

⁴⁵⁵ Nisâ, 4/6; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 7: 574-579.

⁴⁵⁶ Nisâ, 110.

⁴⁵⁷ Buhârî, "Talâk", 25; Müslim, "Zühd", 42.

SONUÇ

Ahlâk ifadesi insana özel bir ifadedir. Ahlâkî yönden insanda iki cephe mevcuttur. İnsan yaratılışı itibarıyla iyi ve kötü ahlâka örnek olabilecek davranışlara meyilli bir varlıktır. İnsan, yaratılışındaki izzete yakışır bir şekilde faziletli bir hayat sürmesi için Kur'ân ve sünnetin rehberliğinde belirtilmiş doğru ve güzel ahlâkî ilkeleri, hayatında bir meleke haline getirmekle yükümlü bir varlıktır.

İslâm dinine göre ahlâkın dayanağı Kur'ân ve sünnet olduğundan dolayı ahlâk kavramını bağımsız bir şekilde ele almak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Ahlâk kavramının dinî hayatın temeli niteliğinde olan iman ve amel kavramlarıyla ilişkisi vardır. İman, insanı güzel ahlâka sevk eden en büyük etkidir. İnsan, yaratılışı gereği olumsuz ahlâkî fiillere meyillidir. Allah inancı ve ahiret endişesi olmayan insan, kötü ahlâka örnek olan tüm davranışları yapmaya müsait bir yapıdadır. Güzel ahlâka örnek olan fiiller iman kavramının kapsamındadır. Kur'ân'da müminler güzel ahlâka dair özellikleri dikkate alınarak tavsif edilirler. Kötü ahlâka örnek olan fiiller ise imanın zıddı olan küfür kavramının kapsamındadır. Kâfirler ve münafıklar ise Kur'ân'da kötü ahlâklarıyla tavsif edilmişlerdir. Birçok ayette müminlerin iman etmesi özelliğinden sonra salih amelde bulunmaları vurgulanmıştır. Salih amel, kişinin samimi bir şekilde yerine getirdiği ahlâk ve ibadetlerle ilgili görevlerdir. Bu noktada ibadet ve ahlâkın etkileşimi söz konusudur. İnsandaki ibadet bilinci, ahlâkî hayatına etki etmekte olduğu gibi ahlâkî tavırları da ibadetin kalitesine etki etmektedir.

Ahlâkın bir başka ilintili olduğu alan da hukuktur. Ahlâk ve hukuk kavramları birbirinin tamamlayıcısıdır. Toplumsal ahlâkın oluşması ve ilerleme kaydetmesi konu edildiği takdirde ahlâk-hukuk ilişkisine değinilmesi elzemdir. İnsanlar toplum halinde yaşamaktadırlar. Toplumun huzurlu bir şekilde varlığını sürdürebilmesi için toplumsal ahlâk esasları şeklinde de ifade edilebilen sosyal düzen kurallarına ihtiyaç duyulmaktadır. Sosyal düzen kurallarının istikrarlı bir şekilde uygulanması için de hukukî kaidelere ihtiyaç duyulmaktadır. Hukuk, ilahî hukuk ve beşerî hukuk olmak üzere ikiye ayrılmakta olup bu çalışmanın kapsamına giren kısım, ilahî hukuktur. İlahî hukuk, ahlâkî ilkelerin İslâm toplumuna nüfuz etmesi noktasında önemli bir etkidir. Kur'ân'da bazı ahlâkî ilkeler, müeyyideleriyle birlikte bir sosyal hukuk kuralı olarak

zikredilmiştir. Kaynağı Kur'ân, sünnet ve âlimlerin içtihatları olan İslâm hukuku, İslâm toplum düzeninin teminatındandır.

Çalışmada Kur'ân'da ilahî, bireysel ve toplumsal ahlâk olmak üzere üç farklı ahlâkî kavram kategorisi tespit edilmiş ve açıklığa kavuşturulmuştur. Tez konusu ile doğrudan ilgisi olan toplumsal ahlâk, toplum fertlerinin bir arada huzurlu ve güvenli bir şekilde yaşaması için büyük önem taşımaktadır. Ahlâkî esasları toplumun bir kesiminin dikkate alması yetersiz olur. Herkesin, toplumsal ahlâkî kurallara isteyerek ya da hukukî müeyyidelerle uyması gerekmektedir. Bunun olması için de siyasî otoriteye ihtiyaç vardır. Nitekim İslâm toplum ahlâkının inşasında en önemli etkenlerden biri, hicret sonrasında Medine'de bağımsız bir İslâm devletinin kurulmasıdır.

Hicretten önce Medine'de nüfusun çoğunluğu putperest olan Evs ve Hazrec mensubu Araplar ile Yahudilerden oluşmaktaydı. Yahudiler, şehirde kalabalık nüfusa sahiptiler. Tarım ve ticarete ileri düzeyde olan Yahudiler, ekonomik yönden otoriter bir vaziyetteydiler. Araplara küçümser tavırlarla yaklaşır, menfaatleri doğrultusunda Evs ve Hazrec mensuplarının arasına nifak sokmaktan geri durmazlardı. Bu toplumsal şartların hâkim olduğu Medine'nin İslâmlaşma süreci, risaletin 11. yılından itibaren Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Evs ve Hazrec mensupları arasında gerçekleşen akabe biatlarına dayanmaktadır. Biatlaşmaların akabinde, sahabeden Mus'ab b. Ümeyr'in (r.a.) Medine'deki tebliğ faaliyetleri, İslâm'ın şehre daha fazla nüfuz etmesine sebep olmuştur. Bu tebliğ faaliyetinden sonra ise yine bir biatlaşma yapılarak Mekke'den Medine'ye hicret için kesin karara varılmıştır.

Hicret, İslâm toplumunun oluşumunda ilk adım olmuştur. Hicret, Allah'ın dininin özgürce yaşanması, yeryüzünde Kur'ân ahlâkının ve ahkâmının geçerli olduğu beldelerin var olması gayesiyle yapılan bir girişimdir. Hz. Peygamber (s.a.v.) önderliğinde Müslümanların, fedakârca yaptıkları hicret faaliyeti neticesinde ulvî gayelerini gerçekleştirdikleri apaçık bir gerçektir.

Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerini oluşturan Medenî ayetlerde toplum ahlâkının inşasında emredilen ve nehyedilen ahlâkî ilkelerin tespitinde ulaşılan sonuçlar şu şekildedir: Mekkî ayetler hicret öncesi, Medenî ayetler ise hicret sonrası inen ayetlerdir. Ahlâkî iyi ve kötü esasların, her iki dönemde inen ayetlerde emri ve nehyi söz konusudur. Bu ahlâkî emir ve nehiyler, câhiliye Araplarına ahlâkî esasları tanıtmaya

şeklinde değildir. Nitekim câhiliye Arapları Kur'ân'da belirtilen takva, kerem, ahde vefa, adalet vb. ahlâkî kavramlara ismen yabancı değillerdi. Kur'ân, câhiliyedeki ahlâkî kavramlarla ilgili yanlış telakkilerin içini temizleyerek insanların hayatına tertemiz bir ahlâkî anlayışı sokmuş oldu. Örneğin, ahde vefa ilkesi, câhiliyede büyük bir erdemdi. Fakat yalnızca kabile sınırları dahilinde önem verilen bir erdemdi. Kur'ân, bu erdeme, kabile sınırlarını kaldırarak evrensel bir boyut kazandırdı. Ahde vefa göstermek için muhatabın insan olması yeterli hale geldi.

Çalışmada Mekkî ve Medenî ayetler arasında üslûp ve anlam sahası yönüyle bariz bir fark olduğu tespit edilmiştir. Mekkî ayetlerden farklı olarak, Medenî ayetlerde bir toplumun ahlâkının inşası söz konusu olduğu için alışveriş, nikâh, boşanma gibi muamelelere ait kurallar; zina, cinayet, hırsızlık, iftira etmek gibi suçlara yönelik müeyyideler belirtilmiştir. Üslup farklılığı konusunda faizli muamele, Mekkî bir ayette bereketsiz bir kazanç olarak nitelenmişken Medenî ayetlerde sert bir üslûpla yasaklanmıştır. Anlam sahasındaki farklılığa örnek vermek gerekirse, câhiliye döneminde engel ve siper olarak anlamlandırılan takva kavramı, Mekkî ayetlerde genel olarak Allah'tan çekinmek veya günahlardan sakınmak anlamlarında kullanılmıştır. Medenî ayetlerde ise takvanın anlam sahası genişletilmiştir. Medenî ayetlerde takva, sembolik ve yapmacık davranışlara itibar etmeden iman esaslarını kabul etmek, sevilen kaliteli ürünlerden ihtiyaç sahiplerine infakta bulunmak, farz ibadetlere özen göstermek, anlaşma yapıldığında anlaşmaya sadık olmak, zor zamanlarda sabretmek, özel hayatın mahremiyetine saygı göstermek, yalandan uzak durmak, akrabalık hukukuna riayet etmek, adaletli olmak, zan ile hareket etmemek, casusluk ve gıybetten uzak durmak anlamlarını ihtiva etmiştir. Verilen selama en az misliyle karşılık vermek, lakap takmaktan ve casusluktan sakınmak gibi ahlâkî ilkeler de ilk olarak Medenî ayetlerde temellenmiştir.

KAYNAKÇA

- Acar, Mustafa. "Allah'a İmanın Ahlâkî Boyutu". Yayımlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Akdoğan, Ali. "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlâka Olan İhtiyaç ve İslam". *EKEV Akademi Dergisi*. 18 (2004): 181.
- Akpınar, Ali. "Allah'ın Ahlâkı ile Ahlâklanmak". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. 6 (2001): 67.
- Apak, Âdem. *Siyer-i Nebî [Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hayatı-Şahsiyeti-Daveti]*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Apak, Âdem. "Hicret Öncesinde Yesrib: Kaosun Hâkim Olduğu Şehir". İçinde *Hz. Paygamber'in İzinde*, editör Bünyamin Erul, 78. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Apak, Âdem. "Akabe Biatları: Medine ile İlk Temaslar". İçinde *Hz. Peygamberin İzinde*, editör Bünyamin Erul, 60. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Avcı, Casim. "Kaynukâ' (Benî Kaynukâ')". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25: 88. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Avcı, Casim. "Kurayza (Benî Kurayza)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26: 431-432. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Aydın, Mehmet S. "Ahlâk". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2: 10-14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, Tahkik eden Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı, Beyrut: Dâru İhyâu't-türâsî, h.1418.
- Bilmen, Ömer Nasûhî. *Kur'an'ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlîsi ve Tefsîri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1995.
- Binatlı, Yusuf Ziya. "Faiz ve İslâm Hukukunda Faiz". *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 2 (1966): 161.
- Bûfî, Ramazan. *Fıkhu's-Sîre*. Çeviren Atik Aydın, İstanbul: Bilge Adam Yayınları, 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sıhah Tâcü'l-Lüğa*. Beyrut: Daru'l-İlm, 1987.
- Cevzî, Cemâlu'd-dîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, Tahkik eden Abdurrezzak el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-kitâbu'l-arabî, h.1422.
- Cilacı, Osman, "Ahbâr". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1: 485-486. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Çağrııcı, Mustafa. "Ahlâk". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2: 1-9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Çağrııcı, Mustafa. "Tıbb-ı Rûhânî". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41: 88-89. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Çağrııcı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul: Dem Yayınları, 2020.

- Çağrı, Mustafa. "Mâverî'ye Göre Yönetim Ahlâkı". *Din ve Hayat TDV-İstanbul Müftülüğü Dergisi*. 10 (2010): 27.
- Çağrı, Mustafa. "İnfak". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22: 289-290. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Çağrı, Mustafa. "Hayır". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17: 43-46. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Çağrı, Mustafa. "Zulüm". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44: 507. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Çağrı, Mustafa. "İftira". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21: 522. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Çağrı, Mustafa. "Zan". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44: 120. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Çeker, Orhan. *Fıkıh Dersleri*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1994.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "İslâm Medeniyetinin Parametreleri". İçinde *Kayıp Medeniyetin İçinde*, editör Elif Arslan. 31-41. İstanbul: DİB Yayınları, 2021.
- Demir, Şehmus. "Kur'ân'da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 28 (2007): 13-15.
- Demircan, Adnan. *Nebevî Direniş Hicret*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *Hadislerle İslâm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi'türâsi'l-arabî, ts.
- Emîn, Ahmed. *Fecru'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*, Çeviren Ahmed Serdaroğlu, Ankara: Kılıç Kitabevi Yayınları, 1976.
- Erdem, Hüsameddin. *Ahlâk Felsefesi*. Konya: Hü-er Yayınları, 2005.
- Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, Tahkik eden Rüşdî es-Salih Mülhıs, Beyrut: Dâru'l-Endülüs Yayınları, ts.
- Fehd, Tevfik. "Menât". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29: 121-122. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Feyizli, Hasan Tahsin. *Kur'ân'da Ahlâk-Hukuk İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed. *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, Çeviren Ahmed Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınları, ts.
- Gözübüyük, A. Şeref. *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: AÜSBF Yayınları, 1973.
- Güler, İlhamî. *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Günaltay, Şemsettin. *İslâm Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Güner, Ahmet, "Asr-ı Saadette Mescitler ve Fonksiyonları". İçinde *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, cilt: IV, Editör Vecdi Akyüz. 155-223. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994.
- Güngör, Erol. *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997.
- Halebî, Ebu'l-Ferec Nüreddin Ali b. İbrahim. *es-Sîretü'l-halebiyye insânü'l-uyûn fî sîrati'l-emîni'l-ma'mûn*, Tahkik eden Abdullah Muhammed Halili, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2008.

- Harman, Ömer Faruk. “Buhtunnasr”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6: 380. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.
- Kur’ân’da Allah - İnsan*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- İbn Âşur, Muhammed b. Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru’t-tûnûsiyye li’n-neşr, 1984.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn *Lisânu’l-Arab*, “hık”, Beyrut: Dâru Sâdır Yayınları, h. 1414.
- İsfahânî, Râğib. *el-Müfredât fî Ğaribi’l-Kur’ân*, Tahkik eden Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Beyrut: ed-Dâru’s-şâmiye, h.1412.
- İstanbûlî, İsmail Hakkı b. Mustafâ. *Rûhu’l-Beyân*. Beyrut: Dâru’l-Fikr Yayınları, ts.
- Kâdî, Abdulfettah. *Esbâb-ı Nüzul –Sahabe ve Muhaddislere Göre-*, Çeviren Salih Akdemir, Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- Kara, Mustafa. “Kur’ân ve Ahlâk”, içinde *Ahlâk Birey ve Toplum*, editör Hüseyin Peker ve Mustafa Kara. 25-85. Samsun: Üniversite Yayınları, 2015.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü’s-sârî ilâ Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. Kahire: el-Matbaatü’l-kübrâ’l-emîriyye, h.1304.
- Kaya, Osman. “*Kur’ân’ın Nüzulü Sürecinde Müslümanlarla Diğer Dinî Gruplar Arasındaki İlişkilerin Kur’ân’a Yansıması*”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Kelpetin, Mahmut. “İslam Öncesi Medine”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 52 (2017): 100.
- Kesgin, Salih. “Hadis, Sünnet ve Ahlâk” içinde *Ahlâk, Birey ve Toplum*, editör Hüseyin Peker, Mustafa Kara. 95-129. Samsun: Üniversite Yayınları, 2015.
- Keskioğlu, Osman. *Nüzulünden Günümüze Kur’ân-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1987.
- Koca, Ferhat. *İslâm İbadet Esasları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Koçak, Muhsin, Nihat Dalgın, Osman Şahin. *İslâm Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Köse, Feyza Betül. “Dört Halife Döneminde Medine”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Köse, Hızır Murat. “Siyaset”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37: 294, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Köylü, Mustafa. “Birey ve Ahlâk”, içinde *Ahlâk Birey ve Toplum*, editör Hüseyin Peker ve Mustafa Kara, 137-166. Samsun: Üniversite Yayınları, 2015.
- Kurt, Abdurrahman. “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2 (2001): 113.
- Kurtubî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi ‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, Tahkik eden Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim ‘Itfiyyiş, Kahire: Daru’l-kütübi’l-Mısıriyye, 1964.

- Kutluer, İlhan. “Medeniyet”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28: 296. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Küçük, Abdurrahman. “Ahid”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1: 532. İstanbul: Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, 1988.
- Naime Demirhan, “Affetmek Nedir? İnsan Nasıl Affeder?”, Erişim Tarihi 08.07.2023, <https://www.monapsikoloji.com/affetmek-nedir-insan-nasil-affeder/>
- Nesefî, Ebu’l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfızu’d-dîn. *Medârikü’t-tenzîl ve Hakâiku’t-te’vîl*, Tahkik eden Yusuf Ali Büveydî, Beyrut: Dâru’l-kelimü’t-tayyib, 1998.
- Özek, Ali. *Hadislerle Ahlâkî Davranışlar*. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1987.
- Özervarlı, M. Sait. “Fırdevs”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13: 123-124. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Perşembe, Erkan, “Toplum ve Ahlâk”. İçinde *Ahlâk, Birey ve Toplum*, editör Hüseyin Peker ve Mustafa Kara. 211-261. Samsun: Üniversite Yayınları, 2015.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu’l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhyâü’t-Türâsi’l-Arabî, 1999.
- Safa, Mustafa. “Hicret Öncesi Medine’de (Yesrib’de) Sosyal ve Dini Hayat”. *Toplum Bilimleri Dergisi*. 6 (2012): 198.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “İslam Öncesi Medine Üzerine Bazı Notlar”. İçinde *Örnek İnsan Hz. Muhammed*, editör Mehmet Mahfuz Söylemez. 29-39. Çorum: Çağrı Eğitim Vakfı Yayınları, 2006.
- Sözener, Murat. “İslam’ın Doğduğu Çağda Evs ve Hazrec Kabileleri Arasındaki İlişkiler”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlu’d-dîn. *ed-Dürrü’l Mensûr fî’t-tefsîri bi’l-me’sûr*. Beyrut: Dâru’l-fikr, ts.
- Şafak, Ali. “Fısk”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 37. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Şeriati, Ali. *İslâm Sosyolojisi Üzerine*, Çeviren Kamil Can, İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, Tahkik eden Mahmud Muhammed Şakir, Mekke: Dâru’t-Terbiye ve’t-turâs, ts.
- Toksarı, Ali. “Birr”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 204-205. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Topaloğlu, Bekir, Yusuf Şevki Yavuz ve İlyas Çelebi. *İslâm’da İnanç Esaslar*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2010.
- Uludağ, Süleyman. “Amel”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3: 13-16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- “Takva”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39: 484. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Uyanık, Mevlüt. “Bireysel Ahlâk”. *İslâm’a Giriş: Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*. 2 (2006): 230.
- Ünalın, Sıddık. “Risalet Öncesinde Arap Yarımadasındaki Dinler ve Bir Peygamber Beklentisi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6 (2001): 96.

- Yaman, Ahmet, Halit Çalış. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Yaşar, Fatma Tunç. “Âdâb-ı Muâşeret”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1: 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Yılmaz, Nusrettin. “Andragojik Açıdan Bir Değer Olarak Salih Amel”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 20/2 (2020): 669.
- Yörük, Abdülhak Kemal. *Hukuk Başlangıcı*. İstanbul: İÜHF Yayınları, 1956.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmizi’t-tenzîl*. Beyrut: Dâru’l kitâbi’l-arabî, h.1407.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Osman AYKUTLUĞ	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	HİTİT ÜNİVERSİTESİ
Fakülte	İLAHİYAT FAKÜLTESİ
Bölümü	İLAHİYAT
Yüksek Lisans	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1.	